

UDK: 929Feller, M.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 28. 2. 2025.
Prihvaćeno: 8. 4. 2025.

DOI: <https://doi.org/10.22586/csp.v57i1.35324>.

Miroslav Feller 1933. – između nacizma i staljinizma*

TOMISLAV ŠTUKA
Sveučilište VERN
Zagreb, Hrvatska
tomislav.stuka@vern.hr

„Ti ljudi dolazili oni zdesna ili slijeva, hoće da liječe otrovanje krvi tako da pacijentu sjekirom odrube glavu. Dakako, otrovanje krvi će tada prestati da postoji, ali i pacijent, a to je prevelika terapija.”

Erich Kästner, *Fabian*, 1931.¹

Rad se bavi rekonstrukcijom jednoga specifičnog segmenata (intelektualne) biografije Miroslava (Fritza) Feller (1901. – 1961.), reklamnoga stručnjaka, pjesnika, publicista i nesvršenoga zagrebačkog studenta medicine. Nakon nekoliko berlinskih godina, Feller u listopadu 1932. odlazi u posjet Sovjetskom Savezu, pridružujući se tako brojnoj skupini europskih intelektualaca privučenih utopijskim potencijalima „prve zemlje socijalizma”. Vrativši se iz Sovjetskoga Saveza, Feller se početkom 1933. nastanjuje u Beču, u kojem, potaknut sve čvršćim nacističkim preuzimanjem poluga vlasti u Njemačkoj, uskoro objavljuje knjigu *Hitler und die Zukunft*. Tu svoju kritičku studiju o Hitlerovu usponu na vlast i pridobivanju njemačkih proleterskih masa piše u maniri vrsnoga (psiho)političkog analitičara tadašnje njemačke i europske zbilje, koju na temelju osobnih uvida komparira sa sovjetskom stvarnošću. No, iako pisana iz uvjetno rečeno „lijeve” perspektive, studija sadržava razorne kritičke ocjene sovjetskoga režima, ali i politike Komunističke partije Njemačke (KPD) kao produžene ruke Kominterne. Feller u svojoj studiji na određeni način kristalizira i jedno karakteristično intelektualno-političko *zwischen* iskustvo prisutno na dijelu tadašnje ‘lijevice’, iskustvo stiješnjenosti između nadolazećega nacističkog mraka i razočaranosti stvarnošću sovjetske Rusije.

Ključne riječi: Miroslav Feller; Adolf Hitler; Sovjetski Savez; nacizam; staljinizam; Miroslav Krleža; *Hitler und die Zukunft*

* Autor zahvaljuje članovima obitelji Feller na susretljivosti i pomoći pruženoj tijekom istraživanja. Osobitu zahvalnost duguje Ozrenu Felleru, koji mu je omogućio uvid u obiteljsku arhivu i rukopisnu ostavštinu Miroslava Feller te bio od velike pomoći pri lociranju građe bitne za ovo istraživanje. Autor zahvaljuje i kolegi Boži Dujmoviću na prijevodu studija *Hitler und die Zukunft* i *Antisemitismus*, kao i kolegi Nikici Mihaljeviću, publicistu i novinaru, na korisnim savjetima i bibliografskim referencama koje su bile vrijedan doprinos oblikovanju cjelovitije slike o Miroslavu Felleru i vremenu u kojem je živio.

¹ KÄSTNER, *Fabian: pripovijest o moralistu*, 28.

Sumrak Weimara

Berlin, 30. siječnja 1933., zimsko jutro u sumrak Weimarske Republike. Dugogodišnja politička kriza, čija je akutna faza počela još u listopadu 1929. slomom njujorške burze i smrću ministra vanjskih poslova Gustava Stresemanna kao utjelovljenja vajmarskoga 'kontinuiteta', bližila se svojem raspletu. Raspad „velike koalicije” u ožujku 1930., ekonomska depresija, uspjesi nacionalsocijalista na izborima za Reichstag 1930. i 1932.,² atmosfera političkih atentata i krvavih uličnih sukoba stranačkih paravojnih milicija, kao i zamjetno slabljenje političkoga utjecaja stranaka centra i umjerene ljevice, bili su više nego očiti simptomi duboke političke polarizacije u njemačkom društvu. Krhki vajmarski 'republikanski' *interregnum*, stiješnjen između Drugoga Bismarckova i projekta Trećega Hitlerova Reicha pokazivao je jasne znakove dotrajalosti.

Toga jutra oko 11:30, nakon nekoliko tjedana intenzivnih zakulisnih pregovora konzervativnih krugova, okupljenih oko bivšega kancelara Von Papena, novinskoga magnata Hugenerga i predsjedničkoga 'dvora', s nacionalsocijalistima kao najbrojnijom parlamentarnom strankom, predsjednik Reicha Paul von Hindenburg imenovao je njemačkim kancelarom Adolfa Hitlera, vođu Nacionalsocijalističke njemačke radničke stranke (NSDAP).³ Taj omalovažavani „češki kaplar” i česta meta Hindenburgovih sarkastičnih *von oben* invektiva primio je iz ruku vremenšnoga feldmaršala svoju kancelarsku investituru i postao nominalno, a uskoro i stvarno, gospodar situacije u Njemačkoj. Dan poslije, nakon trijumfalne večernje bakljade SA-odreda i *Stahlhelma* po nekad „crvenom Berlinu”, Joseph Goebbels, budući ministar narodnoga prosvjećivanja i propagande, euforično je zapisao u svoj dnevnik: „Došlo je vrijeme. Sjedimo u Wilhelmstrasse. Hitler je Reich kancelar. Kao u bajci! (...) Starac je popustio.”⁴

Pokušaj konzervativno-nacionalističkih krugova da „zaposle” i političkim manevriranjem jednokratno iskoriste Hitlera i nacionalsocijaliste kako bi okončali političku krizu, stabilizirali državu i oduprli se „crvenoj opasnosti” rezultirat će vrlo brzo zabranom ili 'samoukinućem' gotovo svih političkih organizacija nekontroliranih od nacističke stranke te početkom procesa pretvaranja Njemačke u totalitarnu državu. Dokopavši se kancelarske pozicije i kontrole nad ministarstvima unutarnjih poslova Reicha i Pruske kao najveće njemačke federalne države, nacisti će, koristeći se polugama vlasti i uličnim nasiljem stranačkih jurišnih odreda, ovladati državnim aparatom, a

² Na 'drugim' izborima 1932., u studenom, NSDAP je zapravo doživio relativni neuspjeh u odnosu na izbore iz srpnja. Za razliku od 230 mandata dobivenih u srpnju, NSDAP-u ih je u studenom dobio 'samo' 196. Usprkos gubitku od 30-ak mandata, ostali su najbrojnija stranka u Reichstagu, iako je u stranci i u javnosti prevladavala percepcija doživljenog političkog neuspjeha.

³ EVANS, *The Coming of the Third Reich*.

⁴ GOEBBELS, *Tagebücher 1924-1945*, 757.

uskoro i njemačkim društvom. Iskoristivši paljevinu Reichstaga za suspenziju nekih od temeljnih građanskih prava i brutalni obračun s komunistima, socijaldemokratima i nenacističkim sindikatima, nacisti će u atmosferi zastrašivanja i terora 'pripremiti' parlamentarne izbore u ožujku 1933., kojima će biti okončano razdoblje vajmarskoga „pluralizma”. Ključnim formalnim aktom u nacionalsocijaliziranju države, uz Dekret o požaru u Reichstagu iz veljače, pokazat će se izglasavanje Zakona o punomoći, koji je omogućio prijenos 'diskrecijskih' zakonodavnih ovlasti s Reichstaga na kancelara i njegov kabinet. Glasanje o tom zakonu, održano 23. ožujka u 'krnjem' Reichstagu, improviziranom u *Krolloper* bez uhićenih i rastjeranih komunističkih zastupnika, s 'pacificiranim' strankama centra i desnice i oporбом u vidu demoraliziranih i prorijeđenih socijaldemokratskih zastupnika, pokazat će prave razmjere nacističkih namjera u demontiranju slova i 'duha' vajmarskoga poretka.⁵ Pseudoustavno ovladavanje institucijama slijedit će i pratiti organiziranje preventivnih „zaštitnih” zatvora i prvih koncentracijskih logora te zlokovne svibanjske lomače na trgovima njemačkih sveučilišnih gradova u organizaciji Njemačke studentske unije. Na tim lomačama potpaljenim knjigama „njemačkom duhu” nepoćudnih pisaca naći će se djela Freuda, Marxa, Brechta, Heinea, Kästnera, Remarquea, Tollera, Döblina, Feuchtwangera, Zweigovih, Mannovih i mnogih drugih „nenjemačkih” autora njemačkoga jezika.⁶

To ozračje straha i opasnosti, ali i sporadičnoga otpora iz prvih mjeseci nacističke vladavine u vrijeme kampanje za izbore u ožujku 1933., opisat će u svojoj autobiografskoj knjizi desetljećima poslije tadašnji berlinski gimnazijalac i petnaestogodišnji komunistički aktivist, budući prominentni historičar Eric Hobsbawm:

„Pretpostavljam da je sudjelovanje u toj kampanji bilo moje prvo istinsko političko djelovanje. Bilo je to i moje upoznavanje s tipičnim iskustvom komunističkog pokreta: s obavljanjem nečeg beznadnog i opasnog zbog toga što nam je tako rekla Partija. Istina bog, možda bismo ionako bili voljni poduprijeti kampanju, ali s obzirom na situaciju činili smo to što smo činili kako bismo izrazili svoju predanost komunizmu, tj. Partiji. Ponajprije tako da, kad bih se zatekao sam u tramvaju s dvojicom članova SA-a, i opravdano bio prestrašen, ne bih htio sakriti svoju značku niti je skinuti. Ulazili smo u stambene zgrade i, od vrha prema dolje, ubacivali letke u svaki stan te na koncu izlazili na prednji ulaz zadihani od napora i motreći prijeteći li nam kakva opasnost. (...) Otprilike godinu dana poslije opisao sam to u svom dnevniku kao 'ovlaštan, suh osjećaj grčenja, kao kad stojiš pred čovjekom koji se sprema da te udari i čekaš udarac'. Što se moglo dogoditi da nam je vrata otvorilo neprijateljsko lice, da je stubištem sišao netko u smeđoj odori, da su izlazi na ulicu bili blokirani?

⁵ EVANS, *The Coming of the Third Reich*.

⁶ Paljenju knjiga na berlinskom *Opernplatzu* 10. svibnja 1933. prisustvovao je te večeri i sam Erich Kästner, gledajući iz okupljene gomile kako njegov roman *Fabian* završava na lomači. Takve i slične epizode nacističke borbe protiv „nenjemačkoga duha” dovest će do egzodusa velikoga broja istaknutih umjetnika i intelektualaca koji su obilježili razdoblje „kulturne živosti” i intelektualnoga obilja vajmarske epohe.

Distribuiranje izbornih letaka KPD-a nije bilo dječja igra, osobito u danima nakon paleža Reichstaga. (...) S pravom smo se bojali, jer nismo stavljali na kocku samo vlastitu kožu, nego i kožu svojih roditelja.”⁷

Nekad brojna i moćna njemačka ljevica našla se 1933. pod neizdrživim pritiskom „nacionalsocijalističke revolucije” i *gleichschaltunga* svih segmenata njemačkoga društva i države. Razjedinjena, zastrašena i decimirana, napunila je zatvore, groblja i logore, povukla se u ilegalu i unutrašnju ili inozemnu emigraciju, ili čak katkad promijenila stranu.

Hitler i Feller

„Hitler je najiskreniji njemački vođa, najiskreniji njemački govornik – utoliko što sebe najmanje obuzdava. Ne opterećuju ga nikakve intelektualne skrupule, nikakvo mišljenje. Njegove riječi dolaze iz nutrine, nesputane, izvorne. On je personificirana malograđanska misao, personificirana malograđanska strast.”

F. M. Feller, *Hitler und die Zukunft*, 1933.⁸

Otpribliže dva mjeseca nakon Hitlerove kancelarske inauguracije, u Beču u vlastitoj nakladi autora izlazi knjiga *Hitler*, studija o „postanku, uzrocima i smjeru razvoja njemačkog fašističkog pokreta”. Na naslovnici te nevelike knjige („brošure”) stajala je znakovita posveta koja je spajala intimnu osobnu dimenziju autora i apokaliptični „duh vremena” – „mome malom Faustu koji je došao na svijet kada je Reichstag gorio”.⁹ Autor te samizdat knjižice, koja će već nekoliko mjeseci poslije doživjeti novo izdanje, ovoga puta naslovljeno kao *Hitler und die Zukunft* („Hitler i budućnost”),¹⁰ bio je Miroslav (Fritz) Feller, tada 32-godišnji reklamni stručnjak, pjesnik, publicist i teoretičar, koji

⁷ HOBSBAWM, *Zanimljiva vremena*, 72.

⁸ S njemačkoga preveo Božo Dujmović prema: FELLER, *Hitler und die Zukunft*, 18.

⁹ „Meinem kleinen Faust gewidmet, der zur Welt kam, als der Reichstag brannte”, FELLER, *Hitler*, 1.

¹⁰ Prva verzija ove knjige pod naslovom *Hitler*, s posvetom autorovu prvorodenom sinu Faustu, objavljena je prema Fellerovim riječima u Beču „20 marta” 1933., odnosno najkasnije početkom travnja, o čemu svjedoči i pečat austrijske *Presspolizei* od 6. travnja 1933. na stranicama toga izdanja. To ‘prvo’ izdanje tiskano je kod Paula Gerina, Wien, 11 i imalo je 55 paginiranih stranica. Novo, prošireno izdanje naslovljeno *Hitler und die Zukunft* („Hitler i budućnost”), sudeći po novododanim segmentima koji tematiziraju događaje iz svibnja, objavljeno je najvjerojatnije u lipnju ili srpnju iste godine, iako je na stranicama izdanja datirano u ožujak 1933. ‘Novo’ izdanje tiskao je Gottlieb Gistel & Cie., Wien, III., Münzg 6. i imalo je 80 paginiranih stranica. Feller u jednom dokumentu iz 1953. (zahtjevu za repatrijaciju njegova sina Fausta Zimmera) bilježi da je knjiga izdana i u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je navodno prodana u 140.000 primjeraka (!). Taj podatak zasad nije bilo moguće provjeriti i potvrditi.

se u veljači 1933. upravo vratio u 'kapitalističku' Europu nakon četveromjesečnoga boravka u Sovjetskom Savezu.

Rođen 1901. u Donjoj Stubici kao sin Eugena Viktora Feller, farmaceutskoga industrijalca, izumitelja i fabrikanta *Elsa-fluida*, ljekarničkoga pripravka s panacejskim svojstvima, Feller je već tada bio osoba burne 'pikarske' biografije. Po ocu židovskoga galicijskog podrijetla, odrastao je u Zagrebu u mnogobrojnoj imućnoj građanskoj obitelji, živeći na različitim reprezentativnim adresama agramerskoga mikrokozmosa (Tomislavov trg, Jurišićeva, Jurjevska), koje su pratile očeve građevinsko-investicijske pothvate i društveno promocijske planove.¹¹ Miroslav se kao i ostala djeca iz obitelji Feller obrazuje u hrvatsko-njemačkom bilingvalnom kućnom okruženju, uz francusku guvernantu i kućne učitelje. Još u dječaćkom dobu, „kao dječak vanredno razvijene i nemirne mašte”,¹² pokazuje raznovrsne talente i intelektualne afinitete, koje prati ekstenzivno čitanje, osobito filozofijske i prirodnoznanstvene lektire. U formalno-obrazovnom smislu završava Kraljevsku mušku vježbionicu u Medulićevoj¹³ te kao „privatist” donjogradsku realnu gimnaziju.¹⁴ Ujesen 1919. upisuje Medicinski fakultet, na kojem će se zadržati samo nekoliko semestara.¹⁵

Već u gimnazijskim danima Miroslav se sukobljava s autoritarnim ocem, napušta roditeljski dom te počinje svoju 'karijeru' obiteljskoga 'otpadnika' u stalnom sukobu s roditeljskim autoritetom. Život toga pobunjenog i 'razbaštinenog' sina bogatoga oca obilježit će s jedne strane česte epizode materijalne oskudice, 'boemskoga' života, boravaka u zatvorima i duševnim bolnicama, a za vrijeme Drugoga svjetskog rata i internacije u talijanskim logorima te zatvora u Beogradu i prisilnoga rada nakon rata. S druge strane, gotovo simultano Feller će voditi i intenzivan život novinskoga kritičara, pjesnika, publicista, psihoanalitičara, kulturnoga antropologa, medijskoga i reklamnoga poduzetnika, teoretičara i praktičara reklamiranja, a u određenim fazama života i političkoga 'aktivista' i disidenta.¹⁶

¹¹ FATOVIĆ-FERENČIĆ, FERBER BOGDAN, *Što je Elsa-fluid?*.

¹² HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosje 301253, paginirana str. 16 iskaza Vladimira Feller.

¹³ HR-DAZG-121-DUŠV, knjige 178 (signatura 22375) i 179 (signatura 22376).

¹⁴ HR-DAZG-109-I. MRG (Glavni imenik, signatura 23021).

¹⁵ Arhiv Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, nacional Miroslava Feller.

¹⁶ Politički 'aktivizam' osobito će biti izražen u doba njegova boravka u Beču 1922. – 1924., kad će surađivati u akcijama lokalnih „anarhističkih” grupa protiv desničarskih novina i kretati se u krugovima oko Kominternine Balkanske komunističke federacije. Prema Fellerovim iskazima, sredinom 30-ih godina sudjelovat će u propagandnim aktivnostima protiv pripajanja Saarske oblasti tada već 'nacificiranoj' Njemačkoj, dok će nešto kasnije u Parizu biti u kontaktu s trockističkim skupinama i Levom Sedovim, sinom Lava Trockog, a u jednom periodu navodno i sa samim Trockim. Vrijedi notirati i jednu zasad nedovoljno razjašnjenu epizodu iz iskaza Miroslavova brata Vladimira OZNA-i, prema kojoj je šef predratne zagrebačke policije Bedeković 'regrutirao', opremio putnim ispravama i novčano sponzorirao Fellerov boravak u inozemstvu u zamjenu za informacije o politički suspektnim osobama iz, čini se, hrvatskoga, nacionalističkog miljea („protiv akcije Lorković”; u to vrijeme u Berlinu studira pravo Mladen Lorković, budući ustaški ministar i kasniji 'prosaveznički' urotnik).

Pod pseudonimom Miroslav Evgenijić Godovsky 1920. objavljuje Nietzscheovom 'poetikom' inspiriranu zbirku ekspresionističke poezije *Vapaji za nadčovjekom*, surađuje u tadašnjoj jugoslavenskoj periodici s prozom, kazališnim, glazbenim i likovnim kritikama, krećući se nomadski po različitim urbanim centrima novoosnovane države od Beograda, Zemuna, Novog Sada i Subotice pa do Zagreba, Maribora i Ljubljane. U Ljubljani kratko vrijeme izdaje i trojezičnu publikaciju *Jugoslavenski informator*,¹⁷ namijenjenu informiranju inozemnih poslovnih ljudi o prilikama u tadašnjoj Kraljevini, pokreće neku vrstu (proto)reklamnih agencija u Ljubljani i Beogradu („Fe-Go” i „FAMA”), a 1922. kao vojni bjegunac emigrira u Austriju bježeći pred regrutacijom.

Feller u Beču surađuje u ljevičarskom listu *Der Abend*,¹⁸ a u nakladi lista 1923. objavljuje i knjigu socijalnih reportaža *Aus dem Dunkelsten Wien* („Iz najmračnijeg Beča”).¹⁹ Prema vlastitim riječima, u Beču je povezan s „emigrantima Bela Kunove revolucije, najviše sa anarhističkom grupom Arthura Weilera”. S tom anarhističkom grupom sudjeluje u organiziranju kampanje protiv desničarskoga „huškačkog tjednika” *Der Sonntag*, zbog koje će poslije navodno biti uhićen i provesti bez suđenja šest mjeseci u istražnom zatvoru.²⁰ Feller je u Beču u kontaktu i s krugovima oko Kominternine „Balkanske komunističke federacije”. Druži se s Ognjenom Pricom²¹ i bivšim „crnorukcem” Pavlom Bastajićem,²² a vjerojatno i drugim komunističkim emigrantima iz Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), s kojima proučava i diskutira o

Prema prepričanom Vladimirovu razgovoru s Bedekovićem, Miroslav je prema Bedekoviću bio jedini njegov 'konfident' koji je tri puta uspio dobiti novce od njega, a da nikad nije isporučio nikakve obavještajne informacije.

¹⁷ *Jugoslavenski informator / L'informateur Yugoslave / Der jugoslavische Informator.*

¹⁸ *Der Abend*, austrijski dnevni list lijeve, „socijalističke” provenijencije (Feller ga čak naziva „komunističkim”) koji je izlazio od 1915. do 1934. Pokrenuo ga je Carl Colbert (Carl Cohn), austrijski pisac, novinar i urednik; list se među ostalim odlikovao istraživačko-novinarskim pristupom i tekstovima u žanru kritičke socijalne reportaže.

¹⁹ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosje 301035, zapisnik saslušanja u OZNA-i za grad Zagreb 14. siječnja 1946.; SUBOTIĆ, GOLUBOVIĆ, *Zenit 1921-1926*.

²⁰ Strojopisni životopis iz ostavštine Miroslava Feller, str. 4 (dokument nastao sredinom 50-ih godina XX. stoljeća).

²¹ Ognjen Prica (1899. – 1941.), komunistički aktivist i publicist, „partijski” intelektualac; studirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, diplomirao na Sveučilištu u Beču. Za vrijeme tzv. sukoba na ljevici polemizira s Krležom s tadašnjih službenih partijskih pozicija; 1941. ustaše su ga kao taoca strijeljali zajedno s B. Adžijom i O. Keršovanićem.

²² Pavle Bastajić (1890. – 1941.) pohađao je gimnaziju u Sremskim Karlovcima, studirao pravo u Zagrebu, diplomirao sociologiju u Lausanni u Švicarskoj. U mladosti pripada krugovima jugoslavenske nacionalističke omladine, sudjeluje u pripremama atentata na komesara Cuvaja te poslije kao dobrovoljac u balkanskim ratovima. Nakon Prvoga svjetskog rata Bastajić kao i Mustafa Golubić 'evoluirao' od pripadnika „Crne ruke” do komunističkoga aktivista; neko vrijeme uređuje i bečki komunistički časopis *La fédération Balkanique*. U međuratnom razdoblju djeluje kao jedan od likvidatora sovjetskih službi. Nakon moralnoga i živčanoga sloma, zahvaljujući jamstvima svojega školskoga kolege političara Dragiša Cvetkovića, sklanja se 1939. u Jugoslaviju, na svoj rodni Kordun. Ustaše ga 1941. uhićuju i ubijaju u Jasenovcu. Poznata je i njegova „epizoda” noćnoga posjeta Krleži u Zagrebu 1940., kad mu je iz prve ruke

marksističkoj literaturi.²³ Feller u Beču dolazi i u intenzivan kontakt s psihoanalitičkim idejama, koje će na određeni način trajno prožeti i obilježiti njegov teorijski aparat.

Godine 1924., nakon povratka u Kraljevinu SHS, Feller je uhićen na granici i zatvoren kao vojni bjegunac. Iz zatvora je upućen na odsluženje vojnoga roka, koji kao medicinar služi u Zagrebu. No, nakon nekoliko mjeseci bježi iz vojske te naposljetku, uz intervenciju brata Vladimira i oca, završava u duševnoj bolnici u Beogradu.²⁴ Na Guberevcu, u miru „doma za s uma sišavše”, smještenom na padinama Vračara, Feller piše/crta svoj ‘avangardistički’ „roman u crtežima” *Vampir*. U siječnju 1925. ta kratka *graphic novel* bit će uz tekst *Geneza umetnosti* objavljena u beogradskom protonadrealističkom časopisu *Svedočanstva*, u tematu „Zapisi iz pomračenog doma”, posvećenom „umobolnima”.²⁵ Iste godine *Vampir* će se u prijevodu beogradskoga nadrealista Monnyja de Bouillyja²⁶ pojaviti u 5. broju pariškoga nadrealističkog časopisa *La Révolution surréaliste*, koji uređuje André Breton, zajedno s priložima kreme nadrealističkih autora poput Éluarda, Queneaua, Aragona, Artauda, de Chirica, Bretona i Marka Ristića. O Fellerovoj sudbini, njegovim dijagnozama i *Vampiru* pisat će prilično vehementno 1925. i Ljubomir Micić u članku objavljenom u časopisu *Zenit* pod naslovom „Pesnik u ludnici”.²⁷

Nakon izlaska iz duševne bolnice Feller se počinje intenzivnije baviti reklamnom teorijom i praksom, djelatnošću kojom se povremeno bavio još od svoje devetnaeste godine. 1928. s grupom likovnih umjetnika (Glumac, Krizmanić, Miroslavljević, Kocmut) osniva ambiciozno zamišljenu *boutique* reklamnu agenciju „Imago”, s deskriptorom „zavod za znanstveno proučavanje reklame i umjetničku reklamnu produkciju”. Godine 1929. počinje izdavati

ispričao detalje iz svojega života egzekutora sovjetskih službi. Na nekoliko mjesta spominje ga i Victor Serge u svojim memoarskim bilješkama.

²³ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosje 301035, zapisnik saslušanja u OZNA-i za grad Zagreb 14. siječnja 1946.

²⁴ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosjei 301035 i 301253.

²⁵ *Svedočanstva*, broj 6, 21. 1. 1925. Temat o umobolnima uvodnim je tekstom popratio Dušan Matić. Časopis *Svedočanstva* izlazi u Beogradu 1924. i 1925. godine. Ukupno je izašlo osam brojeva. Jedan je u nizu protonadrealističkih časopisa poput *Puteva*, *Crno na belo*, *Večnosti* i *Tragova*, koji u to vrijeme uglavnom samo u nekoliko brojeva izlaze u Beogradu. Neki od urednika i suradnika časopisa bili su Marko Ristić, Dušan Matić, Milan Dedinac, Rastko Petrović i Aleksandar Vučo. Zanimljivo je da je prvi broj časopisa iz studenoga 1924. bio posvećen Augustinu Ujeviću, tadašnjem beogradskom „caru bohema”, koji je po određenim navodima (ŽEŽELJ, *Veliki Tin*) tijekom 1925. nekoliko puta nakon teških pijanstava i sam bio nakratko hospitaliziran u vračarskoj duševnoj bolnici.

²⁶ Monny de Bouilly (1904. – 1968.), građanskim imenom Solomon Buli, izdanak bogate beogradske sefardske obitelji i nadrealistički pjesnik; jedan od mlađih pripadnika boemskoga kruga iz hotela „Moskva” u Beogradu u prvoj polovini 20-ih godina (Drainac, Ujević, Aleksić...). Preko svojega poznanstva i učeničko-mentorskoga odnosa s Dušanom Matićem bio je povezan i s prvom generacijom srpskoga nadrealističkog pokreta (Ristić, Petrović, Vučo...). Za boravka u Parizu sredinom 20-ih u direktnom je kontaktu s nadrealističkim krugovima oko Bretona; kontinuirano živi u Parizu od 1932.

²⁷ MICIĆ, „Pesnik u ludnici”.

časopis *Reklama*, a u ljeto iste godine kao administrator i delegat jugoslaven-skoga „Saveza propagandista” u osnivanju sudjelovao je na *Weltreklamekongressu* u Berlinu u organizaciji *Internacionalnoga saveza reklame* (IAA), im-pozantnom skupu „kapetana” svjetske persuazivne industrije.²⁸

Od ljeta 1929. do listopada 1933. Feller je, uz povremene boravke u Zürich-u i Parizu, uglavnom stacioniran u Berlinu, gdje se nastoji etablirati u oglašavačkim i intelektualnim krugovima vibrantne metropole međuratne Njemačke. Slijedeći svoje intelektualne preokupacije i afinitete, pokušava na određeni način nastaviti kontinuitet svojega publicističkog rada iz ‘zagrebačke’ faze, ovoga puta na njemačkom jeziku, koji mu je s obzirom na obiteljsko okruženje u kojem je odrastao bio više nego blizak. U Berlinu 1930. izdaje časopis *Werbeberater: Zeitschrift für Werbepsychologie* („Reklamni savjetnik: časopis za reklamnu psihologiju”),²⁹ osniva Institut za primijenjenu psihologiju (*Institut für angewandte Psychologie*) i djeluje kao urednik s njime povezane naklade (*Archive für angewandte Psychologie*). Impresumi njegovih tadašnjih izdanja³⁰ otkrivaju nam da je nastanjen u berlinskoj četvrti *Wilmerdsdorf*, na adresi *Nassauische Strasse 42*, na kojoj je istovremeno i sjedište Instituta za primijenjenu psihologiju.³¹

U vajmarskom razdoblju *Wilmerdsdorf* ima reputaciju četvrti u kojoj svoje prebivalište nalaze brojni umjetnici i intelektualci. Toj reputaciji još više pridonosi gradnja *Künstlerkolonie* krajem 20-ih godina, s blokovima zgrada u Bauhaus stilu i stanovima namijenjenih umjetnicima. U vajmarskom *Wilmerdsdorfu* kraće ili duže vrijeme borave brojne ličnosti bez kojih je nezamisliva povijest moderne njemačke kulture (Bertolt Brecht, Erich Kästner, Paul Abraham, Erich Maria Remarque, Heinrich Mann, Arthur Koestler...), a u samoj Fellerovoj *Nassauische Strasse*, na broju 17, još od 1911. sjedište je i jednoga od najvažnijih ekspresionističkih časopisa, svojedobno vrlo utjecajnog i politički radikalnog *Die Aktion*, koji uz ostala izdanja istoimene izdavačke kuće izdaje Franz Pfemfert.³² U ‘Fellerovoj’ ulici, u svojem studiju, do emigriranja iz Nje-

²⁸ Vidi: MAGAŠ, „Reklamni zavod Imago”; ŠINTIĆ, „Osamdeset i pet godina stručnog unapređivanja oglašavanja u Hrvatskoj”; ŠINTIĆ, „Povijest hrvatskog oglašivačkog udruživanja”; ŠTUKA, „Uvod u Felleru”.

²⁹ MATAN, „Feller, Miroslav (Fritz)”; FELLER, *Gesammelte Schriften*, 5; FELLER, *Psycho-dynamik der Reklame*, 44.

³⁰ FELLER, *Antisemitismus*; FELLER, *Gesammelte Schriften*.

³¹ Vidi: ŠTUKA, „Uvod u Felleru”.

³² Franz Pfemfert (1879. – 1954.), pseudonim Und Gaday (U. Gaday), njemački novinar, publicist i politički aktivist. Osnivač i izdavač *Die Aktiona*, jednoga od najvažnijih ekspresionističkih časopisa, koji je spajao zalaganje za politički i kulturalni avangardizam. Pfemfertova supruga Alexandra Ramm-Pfemfert (1883. – 1963.) bila je prevoditeljica Trockoga na njemački. Bračni par Pfemfert uz ostalo je početkom 30-ih godina pomogao prebacivanju Zinaide Volkove i Leva Sedova (kćeri i sina Trockoga) u Berlin s otoka Prinkipo u Turskoj, gdje se Trocki tada nalazio u egzilu. Ta berlinska lokacijska ‘koincidencija’ postaje posebno zanimljiva u svjetlu kasnijih kontakata Felleru s Levom Sedovim i samim Trockim u Francuskoj sredinom 30-ih godina.

Slika 1. Naslovnica Fellerovog berlinskog časopisa Werbeberater, siječanj/veljača 1930.

mačke radi i karikaturist, grafičar i slikar Georg Grosz,³³ tadašnji „suputnik” njemačke ljevice i povremeni suradnik *Die Aktiona*.

Samo nekoliko kilometara od Fellerove wilmersdorfske adrese, u obližnjoj četvrti *Tiergarten*, od 1928. nalazi se i sjedište Berlinskoga psihoanalitičkog instituta,³⁴ jednoga od tri najprominentnija centra psihoanalitičkoga pokreta međuratnoga doba.³⁵ U Fellerovu neposrednom susjedstvu u *Ludwigkirchstrasse* do svojega odlaska u Sjedinjene Američke Države živi i Franz Alexander, istaknuta figura berlinske psihoanalize, dok se nešto južnije, u *Schlangenhader Strasse*, u proljeće 1931. s obitelji nastanjuje i Wilhelm Reich, jedna od najradikalnijih ličnosti psihoanalize, u to vrijeme aktivni član komunističke partije i budući šizmatik psihoanalitičkoga pokreta.

U Berlinu tih godina živi i Miroslavov mlađi brat Dragan (Karl, Dragutin, Gaci). U mladosti cionist s izraženim literarnim ambicijama, u berlinskim godinama suradnik je bratova časopisa *Werbeberater* i član njemačke komunističke partije kao i njegova supruga Margaret Smigelski. Nekoliko godina poslije, u vrijeme kad i Miroslav bude boravio u Francuskoj, Dragan će raditi kao asistent u Laboratoriju za primijenjenu psihologiju pariške *École Pratique des Hautes Études*.³⁶

Najmlađi brat Vilim (Vilibald, Srećko, William) također još od 1925. boravi u Njemačkoj. Nakon doktorata iz matematike stečenog 1926. na sveučilištu u Göttingenu sa samo 20 godina i habilitacije 1928., do dolaska nacista na vlast radi kao privatni docent i direktor Instituta za primijenjenu matematiku na sveučilištu u Kielu. Vilim će poslije emigrirati u Dansku, a nekoliko godina kasnije i u Sjedinjene Američke Države, gdje će ostvariti zapaženu akademsku karijeru na nekima od *Ivy League* sveučilišta (Brown, Cornell, Princeton).³⁷

Feller za vrijeme boravka u Berlinu drži i javna predavanja, a jedno od njih zabilježiti će pod naslovom „Psychoanalyse vom Kurfürstendamm” i *Seidels Reklame*, renomirani njemački *fachblatt* za „tehnologiju oglašavanja i prodaje”.³⁸ Na neka od njegovih predavanja u Institutu za primijenjenu psihologiju prema sjećanjima Miroslava Fellerova svraća i sam Joseph Goebbels, tadašnji NSDAP-ovski *gauleiter* Berlina, osnivač berlinskoga nacionalsocijalističkog lista *Der Angriff* i stranačka propagandistička zvijezda u usponu.³⁹ U tom berlinskom razdoblju nastaje i većina od desetak knjiga iz Fellerova ‘njemačkoga’ opusa, objavljenih u Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj.

³³ ILLIES, *Ljubav u doba mržnje*, 153.

³⁴ Od 1928. do 1936. sjedište Berlinskoga psihoanalitičkog instituta nalazilo se u Wichmannstrasse 10, Berlin-Tiergarten.

³⁵ FUECHTNER, *Berlin Psychoanalytic*.

³⁶ U dosadašnjim istraživanjima detektiran je članak Dragana Fellerova iz 1935. u znanstvenom časopisu *L'Année psychologique*, u kojemu je njegov objavljeni istraživački rad afiliran spomenutom laboratoriju. Draganovu asistenturu na „Sorboni”, uz još neke pojedinosti iz njegova života, spominje i Vladimir Feller u svojem policijskom iskazu: HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosje 301253, paginirana str. 21.

³⁷ ŽUBRINIĆ, *Hrvatski velikan Vilim (William) Feller*, 25-29.

³⁸ *Seidels Reklame* (1930), br. 5: 240.

³⁹ Strojopisni životopis iz ostavštine Miroslava Fellerova, str. 5.

WER DRUCKT?

BROSCHKEK & CO
HAMBURG 36

Spezial-Anstalt für Kupfertiefdruck
Rotationstiefdruck für Massenaufgaben
Großbetrieb für Qualitätsbuchdruck

Sämtliche Drucksachen

für Industrie, Handel und Gewerbe - Kataloge - Durchschreibebücher - Sogarste Ausführung bei billigsten Preisen

E. RAMADT, DRUCK UND VERLAG, BERLIN SW 29
Beerwaldstraße 42, Fernruf F 9, Beerwald 6552

**Herstellung von Prospekten,
Preislisten, Katalogen, Zeit-
schriften, Verlagswerken**

THEODOR ABB BUCHDRUCKEREI
BERLIN SW 48
Friedrichstraße 225 \ Fernspr.: Bergmann 2077

**FREMDSPRACHLICHE
WERBEDRUCKSACHEN**
Spezialität: Russisch

SPAMERSCHES BUCHDRUCKEREI LEIPZIG

Vervielfältigungen jeder Art

NEISSER & SCHWEDLER, BERLIN NW 7
Dorotheenstr. 34 \ Fernsprecher: Zentrum 1749
nahe Reichstag

240

PSYCHOANALYSE

VOM KURFÜRSTENDAMM

Herr Feller ließ durch den MAN-Verlag zu einem Diskussionsabend einladen (am 25. April, zum Kurfürstendamm). Beachtlich war dabei, daß Herr Ernst Growald das Korreferat halten, sein Mitarbeiter Merle die Diskussion leiten sollte.

Ein kleines Häuflein Interessierter nebst Angestellten des MAN-Verlages hatte sich eingefunden. Von Werbefachleuten sah man Egon Juda, Weidenmüller, Marth, Michlig.

Feller las von einem Manuskript einen sogenannten Vortrag ab, eine Mischung von Weltgeschichte, Margarinekekel, psychoanalytischer Terminologie, Weimarer und dergleichen. Feller hätte vergeblich nach Größen in der kaufmännischen Erfolgsarbeit gesucht, die wie Napoleon, Robespierre usw. eine Bewegung entfachten. Das erste Problem, mit dem man sich zu beschäftigen habe, sei der Margarinekekel, den er durch seine Untersuchungen jetzt überwunden habe. Genauer gesagt, er sei jetzt in der Lage, den Margarinekekel zu beseitigen. Die Ernährung der Menschen in Europa sei überhaupt unsinnig; denn man würde den Schweinen das Beste vor und suche vorher für die menschlichen Magen die Abfallstoffe heraus. Schließlich gingen die Ausführungen Fellers in die Frage an die Versammelten über, wie eine „Verwissenschaftlichung“ der Werbung zu erreichen wäre und wie man der Praxis die Wissenschaft nahe bringen könne.

Feller hob hervor, daß es auf allen anderen Gebieten Genies gäbe, nur in der Reklame nicht.

Werlowart Weidenmüller fand endlich befriedigende Worte. Er erklärte, bisher nur „Gegensätze“ gehört zu haben. Er wünsche Aufklärung, was Herr Feller überhaupt wolle. Die wissenschaftliche Fundierung der Werbung sei bereits da, und wirkliche Werbefachleute nutzen sie (vom Dilettantismus abgesehen). Er sei auch keineswegs der Meinung, daß die werbewissenschaftliche Forschung von der Praxis abgedehnt würde. Natürlich könne man in einem kleinen Schusterladen dafür kein Verständnis finden. Die Mehrzahl derer aber, die als Reklameverbraucher zu rechnen seien, würde Werbesachen keineswegs nach dem eigenen Geschmack bestellen, zumal sie sehr bald am Kassenausweis merken würde, wie solche Werbesachen einschlagen. Weidenmüller erklärte vor allem, daß es unerhört sei, Menschen — deren Zeit wirklich gemessen sei — mit Fragen zu kommen, die längst gelöst sind. Er wünsche, daß sich der Redner zunächst einmal über das Ergebnis seiner Forschungsarbeit äußere, Experimente zeige usw. Man könne sich erst dann über eine Sache und ihre praktische Verwendung unterhalten, wenn man sie kenne.

Weidenmüller ging mit seinem Schülerkreis, nachdem er Feller endlich festgenagelt hatte, auf einen Demonstrationsabend, der in drei Wochen steigen soll.

Anhert.

Slika 2. Članak „Psychoanalyse vom Kurfürstendamm“ o berlinskom predavanju Miroslava Feller, Seidels Reklame, broj 5, 1930.

Jedna od tema koja zaokuplja Fellera početkom 30-ih godina jest i antisemitizam. Direktan poticaj za bavljenje „problemom antisemitizma” dat će mu među ostalim i rezultati izbora za Reichstag iz rujna 1930., na kojima će dotad relativno marginalni NSDAP dobiti oko 6,4 milijuna glasova i postati druga parlamentarna stranka po broju zastupničkih mandata u njemačkom parlamentu. Prema Fellerovim riječima, „problem antisemitizma” izbit će tih godina u „prvi plan zanimanja” u tadašnjoj njemačkoj javnosti.⁴⁰ Osim očite društvene aktualnosti ove teme, Feller će bavljenju antisemitizmom usmjeriti i njegovi vlastiti unutrašnji ‘demoni’, vjerojatno u korelaciji s osobnom ‘hibridnom’ obiteljskom genealogijom:

„Nekoć su me i samog emotivno obuzimale antisemitske pobude. Vjerujem da sam danas u ovoj studiji uspješno potisnuo svoje emocionalne stavove. (...) Znanstveno sam na problem antisemitizma naišao prvi put prije mnogo godina, u to doba kao mladi student medicine. U međuvremenu me je uvijek iznova nešto iznutra tjeralo da se bavim ovom temom.”⁴¹

Tim povodom Feller u listopadu 1930. piše raspravu *Antisemitizam: Versuch einer psychoanalytischen Lösung des Problems* („Antisemitizam: Pokušaj psihoanalitičkog rješenja problema”), pokušavajući s uvjetno rečeno freudističkih pozicija kroz kulturalno-antropološku interpretacijsku matricu analizirati fenomen antisemitizma. Ta će se rasprava nekoliko mjeseci kasnije pojaviti kao jedno od prvih izdanja Fellerova berlinskoga Instituta za primijenjenu psihologiju. Elementi ovog ‘kulturalno-antropološkog’ pristupa doći će do izražaja i u drugim Fellerovim radovima iz toga razdoblja, osobito u knjigama *Das Unbehagen in der Zivilisation* („Nelagoda u civilizaciji”) i *Psychodynamik des primitiven Denkens* („Psihodinamika primitivnog mišljenja”).⁴² Tematici antisemitizma Feller će se pak vratiti nekoliko godina poslije u bitno ambicioznije zamišljenoj raspravi *Psihologija antisemitizma*, koja će predstavljati svojevrsan revidirani i prošireni pokušaj objašnjenja fenomena antisemitizma, pisan za vrijeme Fellerova boravka na Mljetu, u mučnoj atmosferi neposredno pred početak Drugoga svjetskog rata. U toj svojoj dosad neobjavljenoj raspravi iz 1939. Feller će retrospektivno zabilježiti i jedno zanimljivo zapažanje o Josephu Goebbelsu, tadašnjoj berlinskoj političkoj atmosferi i odnosu suprotstavljenih političkih grupacija prema antisemitizmu:

⁴⁰ „Knjigu sam bio izdao neposredno iza velikog uspjeha tadanje nacionalsocijalističke opozicije kod izbora za Reichstag. Jedna od glavnih parola te uspjele izborne borbe bio je antisemitizam; zapravo parola, u kojoj su kulminirale sve druge, jer je ‘internacionalno židovstvo’ bilo optuženo za svako zlo. Tim velikim antisemitskim izbornim uspjehom, koji je bio zapanjio tadanje ljevičarske stranke, potpuno nepripravne, postao je antisemitizam u Njemačkoj aktuelnim – opet aktuelnim – upravo vrhovnim problemom.” Iz Fellerova predgovora njegovoj neobjavljenoj raspravi „Psihologija antisemitizma”; strojopisni tekst iz ostavštine datiran u siječanj 1939.

⁴¹ S njemačkoga preveo Božo Dujmović prema: FELLER, *Antisemitismus*, 7.

⁴² FELLER, *Das Unbehagen in der Zivilisation*; FELLER, *Psychodynamik des primitiven Denkens*.

„Ljevica u antisemitizmu nije vidjela više nego ‘trik’ demagoga. Godine 1930. to me je bilo ipak još malo iznenadilo. Više sam se međutim začudio vođama desnice, kod kojih sam morao otkriti, da su uistinu, iskreno antisemitski raspoloženi i da im se baš ni malo ne radi o demagoškom triku. Imao sam tada prilike govoriti s doktorom Goebbelsom, koji je živio u Berlinu, kao i ja, te ga je zanimala psihologija propagande, kao i mene. Nisam dobio utisak da je on antisemit. Takvih izuzetaka jamačno imade u svakomu pokretu, no oni ne mijenjaju ništa na temeljnoj činjenici, da je većina nacionalsocijalističkih vođa vjerovala ozbiljno u ono, što su govorili.”⁴³

Nakon nekoliko pretežno berlinskih godina, Feller u listopadu 1932., neposredno uoči posljednjih ‘vajmarskih’ njemačkih izbora, kreće na svoj „izlet u Rusiju”. Putujući vjerojatno u aranžmanu preko berlinskoga predstavništva sovjetskoga „Inturista”, Feller se pridružuje kontingentu od približno 100.000 zapadnih i inih „hodočasnika” koji su u 20-im i 30-im godinama pohodili Sovjetski Savez⁴⁴ privučeni utopijskim potencijalima kojima je zračila „prva zemlja socijalizma” i potrebom da iz prve ruke dožive životnu stvarnost prve radničke države. No, ti utopijski potencijali „velikog eksperimenta” na tlu sovjetske stvarnosti pokazat će se vrlo brzo za mnoge od njih kao razorni sudar s distopijskom realnošću.

Sovjetski Savez

„Bastion će se sačuvati, ali on ne može više dati nikakvu poruku, ne može više pružiti primjer svijetu. Režim Vrhovnog je uprljao ideju socijalne države isto kao što su pape u Srednjem vijeku učinile s idejom Kristova kraljevstva na Zemlji. Zastava Revolucije vije se na pola koplja.”

Arthur Koestler, *Pomračenje o podne*, 1940.⁴⁵

Listopad je 1932. u Sovjetskom Savezu. Pred vratima je teška ‘holodomorska’ zima koja će ostati urezana u kolektivnu memoriju Ukrajinaca i stanovništva južnih ruskih pokrajina kao jedna od najvećih katastrofa u povijesti. No, *holodomor* je iz perspektive sovjetske vrhuške samo jedna etapna nuspojava dijalektike povijesnoga razvoja i puta koji treba prijeći u izgradnji

⁴³ Iz predgovora „Psihologiji antisemitizma”, 1939.

⁴⁴ DAVID-FOX, *Showcasing the Great Experiment*. Među spomenutih stotinjak tisuća stranih posjetitelja bilo je i nekoliko desetaka tisuća intelektualaca, umjetnika, znanstvenika i novinara „koji su došli zabilježiti svoje impresije o sovjetskom eksperimentu. Njihov broj je postupno rastao nakon 1922., doživjevši skokovit rast u godinama Petogodišnjeg plana i Narodnog fronta, da bi ksenofobni teror čistki i šok nacistovjetskog pakta sveo njihov broj na kapaljku u kasnim 1930-im.”

⁴⁵ KOESTLER, *Pomračenje o podne*, 215.

„prve zemlje socijalizma”. Kraj 1932. tako je istovremeno i finale prve sovjetske petoljetke („petoljetke u četiri godine”), ‘trijumfa’ sovjetskoga centralnog planiranja i svojevrsnoga sovjetskog pokušaja „velikog skoka” koji je trebao transformirati Sovjetski Savez iz pretežno agrarne u industrijsku zemlju.

Nakon „ratnog komunizma” građanskoga rata i privremenog NEP-ovskog ekonomskog oporavka te restauracije nekih elemenata privatne inicijative i ‘tržišnog’ ekonomskog poslovanja, vrh komunističke partije pod Staljinovim utjecajem odlučio se na doktrinarni zaokret. Iako je taj zaokret imao i određene pragmatične ekonomsko-političke motive, njime je još jednom potvrđena karakteristična sovjetska hegemonija političke sfere nad ekonomskom.⁴⁶

Prvi koraci prema „slomu NEP-a” dogodili su se u agraru kroz pojačanu kampanju za rekviriranje poljoprivrednih proizvoda, kolektivizaciju poljoprivrednoga zemljišta i surovu akciju „raskulačivanja”.⁴⁷ Te mjere trebale su osigurati urednu opskrbu hranom rastućega gradskog stanovništva, skršiti „sitnosopstvenički” mentalitet seljaštva, ali i namaknuti povećane količine poljoprivrednih proizvoda za izvoz.

Nakon neutraliziranja Buharinova otpora demontiranju NEP-a na plenumu Centralnoga komiteta u studenom 1928., novi pristup u vođenju nacionalne ekonomije SSSR-a počeo je dobivati zamah:

„Tijekom sljedeće dvije godine Nova gospodarska politika (NEP) bila je malo pomalo uništena. U poljoprivredi ju je zamijenio sustav zadružnih poljoprivrednih dobara. U industriji je ustupila mjesto prvoj petoljetki koja je odredila kredit i proizvodne ciljeve tvornicama, rudnicima i gradilištima. Privatne tvrtke su nestale. Sila se primjenjivala u velikoj mjeri. Kulaci su bili potlačeni, upravitelji proganjani, a plaće su bile snižene.”⁴⁸

Varljivu NEP-ovsku ‘liberalizaciju’ zamijenilo je ideološki pravovjerno centralno administrativno planiranje, ekspanzivno investiranje u tešku industriju, prisilne otkupne kvote i stahanovske norme tijekom Druge petoljetke.⁴⁹ Poja-

⁴⁶ U tom smislu umjesno je podsjetiti na razmišljanja Borisa Groysa (*Komunistički postskriptum*, 7) o biti komunizma: „(...) pod komunizmom razumem projekt koji ekonomiju podvrgava politici da bi se omogućilo da politika deluje slobodno i suvereno. Ekonomija funkcionira u mediju novca. Ona operira brojevima. Politika funkcionira u mediju jezika. Ona operira rečima, argumentima, programima i rezolucijama, ali također i naredbama, zabranama, odlukama i regulativama. Komunistička revolucija je prenošenje društva iz medija novca u medij jezika. Ona je *linguistic turn* u ravni društvene prakse.”

⁴⁷ SERVICE, *Povijest suvremene Rusije*.

⁴⁸ Isto, 190.

⁴⁹ U svojem utjecajnom osvrtu na boravak u Sovjetskom Savezu *Povratak iz SSSR-a*, objavljenom 1936., zanimljivu anegdodu o „stahanovskoj normi” bilježi i André Gide (115): „Ispripovijedili su mi kako se jedna skupina francuskih rudara, putujući po SSSR-u i posjetivši jedan rudnik, ponudila drugarski da zamijeni sovjetske rudare i kako je namah, bez ikakva naprezanja, a da na to nije ni pomišljala, ispunila stahanovsku normu. Pa se pitam što bi sve, s francuskim temperamentom, marom, savjesnošću i odgojem naših radnika, mogao postići sovjetski poredak.”

čani izvoz žitarica i zlata u inozemstvo trebao je namaknuti devize za kupnju modernih zapadnih strojeva i *know-howa* za izgradnju samoodrživoga industrijaliziranoga gospodarstva SSSR-a, a kreditne linije zapadnih banaka pomoći u prerastanju „zemlje revolucije” u stabilnu i moćnu industrijsku državu sposobnu da se odupre svim vanjskim pritiscima. Izgradnja „socijalizma u jednoj zemlji” zamijenila je u Staljinovoj ‘dijalektičkoj’ optici makar privremeno interese „svjetske” i „permanentne” revolucije,⁵⁰ a svojevrsna prvobitna akumulacija kapitala tijekom *pjatiljetke* ‘iscijeđena’ je iz patnji sovjetskoga seljaštva i radništva te ropskoga rada milijuna kažnjenika razbacanih po prostranstvima gulagskoga arhipelaga. Spomenuta katastrofa *holodomora* s početka 30-ih godina bila je samo jedno od mnogih lica degeneriranja socijalističkih ideala u užas staljinističke diktature, koji je nominalno trebao osigurati opstanak prve socijalističke države i ostvarenje budućega besklasnog i socijalno pravednoga komunističkog društva. Nekoliko godina poslije Arthur Koestler⁵¹ će paradoksalnost toga rascjepa između stvarnoga stanja sovjetskoga društva i proklamiranih ideala artikulirati kroz tok misli Rubašova, jednoga od fikcionalnih heroja revolucije, utamničenog i likvidiranog u velikim čistkama, čiji je lik Koestler oblikovao kao literarni hibrid Buharina, Trockog i Radeka:⁵²

„Mi smo toliko dosljedni u interesu budućih pokoljenja, da smo današnjima nametnuli takvu oskudicu da je prosječno trajanje života skraćeno za četvrtinu; tako dosljedni da smo u interesu obrane zemlje donijeli takve iznimne odredbe i prelazne zakone koji se u svakoj točki kose s ciljevima Revolucije. Životni standard masa niži je nego što je bio prije Revolucije; radni uvjeti su teži, stega nečovječnija, a eksploatacija kroz normu gora nego kod kulija u kapitalističkim kolonijama; starosnu normu za smrtnu kaznu snizili smo na 12 godina, naše seksualno zakonodavstvo malograđanskije je od engleskog, naš kult ličnosti bizantijskiji od onoga pod kontrarevolucionarnim diktaturama. Naš tisak i naše škole njeguju šovinizam, militarizam, dogmatičnost, konformizam i ignorantstvo. Proizvoljna vlast u rukama našeg Rukovodstva neograničena je i besprimjerna u povijesti; sloboda tiska, mišljenja i kretanja tako je temeljito odstranjena kao da nikad nije postojala Deklaracija o pravima čovjeka.”⁵³

⁵⁰ „Staljina nije trebalo nagovarati da ublaži strahove Zapada od sovjetskih međunarodnih namjera. U vrijeme NEP-a on se proslavio sloganom ‘Socijalizam u jednoj zemlji’. Često je ponavljao svoje mišljenje kako se SSSR ne treba miješati u poslove kapitalističkih zemalja dok kod kuće izgrađuje socijalističko društvo i gospodarstvo. Vanjska politika je za vrijeme petoljetke više nego ikada bila podređena unutarnjoj politici.” SERVICE, *Povijest suvremene Rusije*, 197.

⁵¹ Arthur Koestler (1905. – 1983.), novinar, književnik i politički aktivist. U vrijeme Fellerova boravka u Sovjetskom Savezu i sam je živio u SSSR-u. Nakon što je krajem 1931. pristupio Komunističkoj partiji Njemačke, Koestler u ljeto 1932. emigrira u SSSR, u kojem ostaje do ljeta 1933. U rujnu 1933. nastanjuje se u Parizu, gdje će ostati sve do 1940. Jedan od članova njegove berlinske partijske ćelije bio je i psihoanalitičar Wilhelm Reich.

⁵² Koestler o ‘modeliranju’ Rubašova piše u svojoj memoarskoj knjizi *The Invisible Writing*, 394.

⁵³ KOESTLER, *Pomračenje o podne*, 134.

Ta paradoksalnost sovjetske zbilje, literarno 'rekreirana' u Koestlerovu romanu, mogla bi se u terminima Borisa Groysa opisati kao „paradoksalno jedinstvo anti-utopije i utopije” kojim je zračila svakodnevnica Sovjetskoga Saveza kao radikalnoga ideokratskog poretka, utemeljenog na određenoj „filozofiji” (dijalektičkom materijalizmu), u čijoj je srži bilo „misli u paradoksima”.⁵⁴

Početak 30-ih godina proces učvršćivanja Staljinove osobne vlasti počeo je zadobivati prepoznatljive konture. Skromna „tehnička” pozicija generalnoga sekretara, na koju je došao 1922. na prijedlog Zinovjeva i uz prvotnu podršku Lenjina, transformirala se u rukama vrhunskoga taktičara i bezobzirnoga pragmatičara kakav je bio Staljin u moćan instrument partijskoga kadroviranja i ovladavanja partijskim aparatom, a preko partijskoga aparata i čitavom državom.⁵⁵ Nakon obračuna s partijskom „lijevom”, „desnom” i „udruženom” opozicijom u nekoliko etapa u drugoj polovini 20-ih i početkom 30-ih, uglavnom nestaje 'javna' organizirana unutarpartijska opozicija. Zinovjev i Kamenjev bili su ušutkani, Buharin i Rikov natjerani u defanzivu, a izgnani Trocki 'zakopan' u svoju obimnu korespondenciju i izdavanje *Biltena opozicije* na otoku Prinkipo u Mramornome moru. U jesen 1932. *genssek* Staljin čvrsto je sjedio u Kremlju, a Ante Ciliga, nekadašnji član Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije i bivši predavač na KUNMZ-u,⁵⁶ tavorio već drugu godinu s nekoliko jugoslavenskih „trockističkih” sudrugova u političkom izolatoru u Verhneuralsku, s istočne strane gorja koje razdvaja Europu od Azije.

Iako je boljševička postoktobarska i postratna represija, kako to uvjerljivo opisuje Solženjicin u *Arhipelagu Gulag* i na što nas podsjeća Žunecov *Gutaljinščik*, imala jasan kontinuitet još s lenjinskim razdobljem, staljinska upravljačka „tehnologija sile” sve je dublje bivala asimilirana u sistem upravljanja,⁵⁷ evoluirajući u ključni „neomakijavelistički”⁵⁸ alat organiziranja sovjetskoga

⁵⁴ „Središnji zakon dijalektičkog materijalizma glasio je ovako: jedinstvo i sučeljavanje suprotnosti. Slediti taj zakon *de facto* je značilo misliti u paradoksima (...) Dijalektički materijalizam nije ništa drugo nego tvrdnja da se protivrečnosti ne mogu lokalizovati samo u prošlosti, jer je sama 'materijalna stvarnost' u svojoj unutrašnjosti protivrečna, paradoksalna. (...) Protivrečnosti ne mogu biti ukinute, niti zaključane u sećanju. Njima je moguće samo ovladati, a to ovladavanje treba da bude stvarno, materijalno. Ono 'materijalno' dijalektičkog materijalizma ne označava primat materije, kako to razumeju pozitivne nauke. Ključna formulacija dijalektičkog materijalizma, koju su morali da nauče svi sovjetski studenti, glasila je ovako: bivstvovanje određuje svest. (...) Pod bivstvovanjem se ovde nije razumelo ništa drugo nego protivrečnost bića u njegovoj celini. Ta protivrečnost određuje individualnu svest, budući da svest ne može da izbegne da bude uključena u protivrečnosti.” GROYS, *Komunistički postskriptum*, 43-45.

⁵⁵ ŽUNEC, *Gutaljinščik*.

⁵⁶ Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada, međunarodni partijski „univerzitet” namijenjen obrazovanju komunističkih kadrova iz različitih zemalja Europe, osnovan je u Moskvi 1921., a prestao s radom 1936.; unutar njega postojao je i poseban jugoslavenski odsjek.

⁵⁷ ŽUNEC, *Gutaljinščik*.

⁵⁸ „(...) Revolucija koja se provodi prema pravilima teniske igre besmisao je. U predasi-
ma povijesti mogu se upotrebljavati relativno fer političke metode; na njenim prekretnicama

poretka u kojem je dostizanje proklamiranih ‘veličanstvenih’ ciljeva revolucije opravdavalo upotrebu svakoga ‘efikasnog’ sredstva. Relativno otvorene diskusije i idejno oponiranje „službenoj” liniji u partijskom vrhu i srednjim partijskim ešalonima, koji su sredinom 20-ih završavali ‘samo’ partijskim kaznama, progonstvima i eventualno kratkotrajnijim zatvorskim osudama, već krajem 20-ih, a osobito u 30-ima, zamijenila je postupna normalizacija sve nesmiljenije represije, montiranih procesa i fabriciranja „neprijatelja”, „sabotera” i „špijuna” sovjetskoga poretka. O dostignutom stupnju te ‘evolucije’ „tehnologije sile” početkom 30-ih svjedoči i Ciliga u opisu situacije u lenjin-gradskom zatvoru nakon svojega uhićenja:

„Mnogobrojno je stanovništvo masovne ćelije bilo vrlo šarolika sastava. U njemu su bile predstavljene sve pokrajine, sve klase i sve društvene skupine. Trebalo je malo vremena da se upoznam s tim sažetkom Rusije. Svakodnevna četvrtasatna šetnja ujedinila bi četiri do pet podjednako prenapučenih skupnih ćelija i još više povećala raznovrsnost zastupljenih društvenih grupa. Tu nisam samo doznao za sudbinu stotina pojedinaca, nego i za situaciju u desecima provincija i za osjećaje desetaka raznih društvenih grupa. Taj kaleidoskop što se stalno obnavljao odražavao je život te goleme zemlje, život nemiran, bučan, pun očaja. Našim su ćelijama odzvanjali odjeci antikolektivističkih seljačkih buna, stenjanje čitave Rusije u kojoj su masovno strijeljali pobunjene seljake.

Zatvor je bio pun inženjera i drugih zatvorenika optuženih za sabotazu. Nezadovoljni radnici, mornari i komunisti iz opozicije gurali su se sa špekulativnim i svećenicima. A strijeljalo se skoro svakodnevno.”⁵⁹

To je ‘atmosfera’ u kojoj Feller krajem 1932. stiže u SSSR, ali svakako ne i atmosfera koju će tako transparentno moći doživjeti prosječni zapadnoeuropski ‘turisti’ u „Inturistovim” aranžmanima.

Na svoje putovanje u Sovjetski Savez Feller nedvojbeno odlazi kao osoba s određenim afinitetima spram marksističkih teorijskih postavki. Sudeći prema fragmentima iz njegove knjige *Das Unbehagen in der Zivilisation*, napisane kao odgovor na Freudovu *Nelagodu u kulturi* (1930.) i objavljene 1932. u Bernu, Feller u svojem ‘dijalogu’ s Freudom i psihoanalitičkim koncepcijama pokušava „oprezno” primijeniti određene ideje iz marksističke teorijske tradicije. U tom smislu marksistička analiza društveno-ekonomskih pitanja, podrijetla vlasništva i društveno-historijskih mehanizama učinit će mu se tada kao solidna inicijalna inspiracija za razrješenje frejdovski postuliranog stanja čovjekove „nelagode u kulturi” i urođene ljudske agresivnosti. Za tu spomenutu Fellerovu predSSSR-ovsku poziciju karakterističan je sljedeći odlomak:

moguće je jedino staro pravilo da cilj opravdava sredstvo. Mi smo uveli neomakijavelizam u ovo stoljeće; drugi, kontrarevolucionarne diktature, grube su kopije. Mi smo bili neomakijavelisti u ime Sveopćeg Razuma – u tom je bila naša veličina; drugi, u ime nacionalne romantike – u tome je bio njihov anakronizam. Zato će nama u završnici povijest podijeliti oprost; njima neće...” KOESTLER, *Pomračenje o podne*, 85.

⁵⁹ CILIGA, *U zemlji velike laži*, 181.

„Privatno vlasništvo doseglo je svoj vrhunac u naše vrijeme, u doba procvata kapitalističke proizvodne ekonomije. U Lenjingradu i Moskvi počinje novo doba, doba komunističke ekonomije, u kojem će privatno vlasništvo nestati. U ovom nadolazećem dobu, s nestankom privatnog vlasništva, nestat će i prisila na ljude da se povuku iz masa radi samoodržanja, a ostat će samo druga prisila, pridružiti se masama u borbi protiv agresivnosti. Tako će ukidanjem privatnog vlasništva iz unutarnje prisile nastati kolektivističko društvo bez programa. Ova unutrašnja psihološka prisila prema kolektivitetu kroz ukidanje privatnog vlasništva bila je nepoznata čak i Karlu Marxu.

Komunizam nije namjerna, konstruirana, izmišljena teorija, nikakav proizvodni program Karla Marxa. To je prirodna, neizbježna sljedeća faza povijesnog razvoja. Marx to nije izmislio, samo prepoznao. Svoju neodrživost kapitalizam nosi u sebi. Marx nije bio idealistički fanatik, samo vizionar i kapitalizam bi morao umrijeti od svoje unutarnje, urođene bolesti čak i bez ikakve političke propagande, bez ikakve agitacije. Zbog svoje unutarnje neizbježne prirode, s jedne strane dovodi do gomilanja golemog bogatstva u rukama nekoliko pojedinaca, a s druge strane do potpunog osiromašjenja masa. Jednog će dana umrijeti od te kontradikcije, bez ikakvog komunističkog programa.

Toga će dana bogatstvo svijeta biti uzeto iz nekoliko ruku pojedinačnih kapitalističkih privatnih vlasnika i ponovno postati vlasništvo svih. Tada više nitko neće biti prisiljen boriti se za kruh kao izolirani pojedinac protiv svih radi samoodržanja i bježati u tu svrhu od masa, kao što je bježao u mase tražeći zaštitu. Upravljanje agresijom natjerat će ljude u gomilu i ništa ih neće spriječiti da tamo i ostanu. Tako će iz unutrašnje psihološke prisile (ekonomije duše) nastati kolektivističko doba, u kojem će prisiljavanje u mase biti isto tako hitno zahtijevano materijalnim ekonomskim potrebama kao što je to danas spriječeno.”⁶⁰

Sam Feller za razliku od Cilige, Krleže,⁶¹ Čolakovića, Cesarca ili nekih jugoslavenskih ‘izvanpartijskih’ autora poput Dragiše Vasića ili Stanislava Vinavera nije ostavio nikakav osobito ambiciozan, elaboriran i sustavan osvrt na svoj boravak u SSSR-u od listopada 1932. do veljače 1933. Nekoliko fragmentarnih iskaza iz njegova policijskoga dosjea, par rečenica u životopisu iz sredine 50-ih⁶² i nekoliko opaski u neobjavljenim tekstovima pronađenim u rukopisnoj ostavštini (fragmenti „Rusija” i „Fašizam i Treća Internacionala”) jedini su zasad locirani i donekle rekonstruirani ‘intencionalni’ tekstovi/iskazi koji se bave Fellerovim sovjetskim iskustvom. Samim time teško je Fellerov-

⁶⁰ FELLER, *Das Unbehagen in der Zivilisation*, 102-104. Za ilustraciju Fellerovih tadašnjih stavova vidi i: POSAVAC, „Umjetnost i psihoanaliza”.

⁶¹ Upravo će Krleža, Fellerov zagrebački poznanik, tijekom većega dijela 1932. ‘krstariti’ Europom između Brna, Praga, Varšave, Pariza i Beča, čekajući među ostalim i sovjetsku vizu za svoj drugi posjet SSSR-u. „Viza”, odnosno poziv, stići će tek 1934., kad će Krleža već biti intenzivno zaokupljen izdavanjem časopisa *Danas*. Prema Očakovu pisanju (*Krleža – Partija*), Krleža je trebao putovati u Moskvu na dogovor o izdavanju međunarodnoga literarnog časopisa.

⁶² U životopisu su navedene reference iz 1953. i 1954., tako da je sasvim jasno da nije nastao ranije.

ve 'fragmente', društveno-političke aluzije i nabačene impresije konzekventno svrstati u 'kanonski' književni žanr „povrataka iz SSSR-a”, kojim je dio zapadnih intelektualaca (Gide, Benjamin, Russell, Feuchtwanger...) reagirao na Oktobarsku revoluciju shvaćenu kao prijelomni događaj u povijesti čovječanstava.⁶³ No, iako žanrovski pomalo 'divlji', ti 'fermentirani' dojmovi iz posjeta SSSR-u naći će svoj put u spomenutu „brošuru” o Hitleru, dajući joj jednim dijelom i kvalitetu gotovo komparativističke studije o dva radikalna poretka koja su svaki na svoj način nastojali preoblikovati svijet i usmjeriti budućnost čovječanstva.

U životopisu iz 50-ih Feller svoj boravak u Sovjetskom Savezu („Moskvi”) opisuje kao striktno „nepolitički”:

„Imao sam zadaće kao stručnjak /primijenjena psihologija/: 1. – da proučim sistem i rezultate jedne pokusne škole /Odinacetoja škola Havsko Šeblovskog pareologa/ te da izradim pismeni referat o tomu, sa svojom ocjenom i predlozima; 2. – da organiziram jedan 'zavod za primijenjenu psihologiju' po uzoru mogega u Berlinu i Zürichu, koji bi bio centar za stručno vođenje propagande, ne političke, nego one za proizvode trestova, naročito za eksportnu robu. U bezbroj jalovih pregovora ipak nije došlo do realizacije.”⁶⁴

U iskazu danom na saslušanju u OZNA-i sredinom siječnja 1946. Feller svoj posjet naziva čak „turističkim”, s motivacijom „da bi na licu mjesta vidio stanje u Sovjetskom Savezu”:

„Za vrijeme svoga boravka u Sovjetskom Savezu stupio sam u dodir od poznatijih Sovjetskih ličnosti s Blohom upravnikom INTURISTA zatim sa Lasvom upravnikom Torsina, te sa još nekim ličnostima a moj dodir s njima nije bio političke naravi već stručno informativne prirode. Najveći dio svoga vremena posvetio sam proučavanju Sovjetskih škola.”⁶⁵

Sudeći prema ovim oskudnim tragovima, vjerojatno dijelom i 'autocenzuriranim' specifičnim okolnostima u kojima su nastali (policajska istraga i životopis namijenjen nepoznatoj službenoj instanci u 50-ima), Fellerov boravak u Sovjetskom Savezu možemo djelomično kontekstualizirati u opisane prilike industrijsko-modernizacijske konjunktura u SSSR-u. Iz te perspektive sasvim je shvatljiv potencijalni interes određenih struktura sovjetske vlasti za suvremene spoznaje iz ekonomske propagande za koje je Feller s obzirom na svoja iskustva mogao ponuditi ekspertizu.

Nemamo pouzdanih informacija o prirodi i ozbiljnosti opisanih Fellerovih 'poslovnih' kontakata s predstavnicima spomenutih sovjetskih poduzeća, no već i sam njihov 'izbor' s Fellerove strane znakovit je s obzirom na tadašnje sovjetske prilike i njihovu funkciju u sovjetskom društvu. Radilo se o dva

⁶³ RIKLIN, *Komunizam kao religija*.

⁶⁴ Strojopisni životopis iz ostavštine Miroslava Feller, str. 2.

⁶⁵ HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH, dosje 301035, paginirana str. 2.

poduzeća, od kojih je jedno („Inturist”) bilo ključno za reprodukciju narativa o posebnosti i egzemplarnosti postignuća „prve zemlje socijalizma” kroz ‘upravljanje’ iskustvima i percepcijama tisuća intelektualaca, umjetnika, novinara i ostalih posjetitelja SSSR-a u to doba, samim time i javnim mnijenjima zemalja iz kojih su dolazili, dok je drugo („Torgsin”) bilo jedan od važnih ‘monetarnih’ kanala financiranja sovjetske industrijalizacije.

Spominjani „Inturist” (kratica od „inozemni turist”; internacionalno „Intourist”) u sovjetsko doba funkcionirao je kao glavni ‘turoperator’ za inozemne posjetitelje SSSR-a. Osnovan 1929.,⁶⁶ „Inturist” je preko svojih predstavništva u Sjedinjenim Američkim Državama, Velikoj Britaniji, Njemačkoj i tadašnjoj Perziji nudio različite tipove turističkih aranžmana inozemnim gostima, popraćene detaljnim informacijama o vizama, valutnim pitanjima, standardima prtljage i tipu artikala koji su se mogli unijeti ili iznijeti iz zemlje.⁶⁷ „Inturist”, naravno, nije bio puka turistička agencija, nego jedan od ključnih instrumenata u sustavu sovjetske kulturne diplomacije i propagande novoga poretka, koji je trebao osigurati da inozemni posjetitelji SSSR-a posjete pomno selektirane reprezentativne objekte (kulturne znamenitosti, različite institucije, pokazne tvornice, kolhoze, sovhoe, odmarališta, škole, zatvore,⁶⁸ manifestacije i kulturno-rekreacijske centre...), uživaju u prirodnim ljepotama i steknu pozitivna iskustva o „zemlji revolucije”.⁶⁹ S obzirom na iznadproporcionalnu zastupljenost ljudi sa znatnim utjecajem na javno mnijenje među posjetiteljima koji su dolazili u SSSR preko „Inturista”, jasni su potencijali i mogućí doseg takva tip ‘brendiranja’, ali i potencijalne Fellerove suradnje.

Druga ‘kompanija’ koju u kontekstu boravka u SSSR-u spominje Feller bio je „Torgsin” (akronim za „trgovinu s inozemcima”),⁷⁰ državna agencija za trgovinu sa strancima. Radilo se zapravo o lancu prodavaonica u kojima je kupovina bila dozvoljena samo inozemnim državljanima. Osnovan 1930. i ugašen u veljači 1936., „Torgsin” je u biti bio zamišljen kao izvor konvertibilnih valuta koje su nasušno trebale sovjetskoj državi za financiranje ambicioznih planova industrijalizacije.⁷¹ Početkom 1931., pokušavajući doći do novih izvora konvertibilnih dobara, vlasti su proširile mogućnost kupovine u „Torgsinovim” prodavaonicama i na sovjetske građane. Taj potez „industrijskog

⁶⁶ DAVID-FOX, *Showcasing the Great Experiment*. „Inturist” je nadživio Sovjetski Savez te postoji i danas u privatiziranom obliku.

⁶⁷ „Inturistova” brošura „Visit Crimea” iz 1931. nudila je 12 različitih aranžmana u trajanju od 5 do 26 dana, s pažljivo izabranim itinerarima koji su posjetiteljima trebali predstaviti SSSR. Dvije godine poslije „Inturist” je imao već 36 aranžmana.

⁶⁸ Prilikom posjeta SSSR-u u drugoj polovini 20-ih godina, beogradski odvjetnik Dragiša Vasić (1885. – 1945.), u to vrijeme blizak prijatelj Miroslava Krleže i povremeni pravni zastupnik komunističkih optuženika (ali i kasniji potpredsjednik Srpskoga kulturnoga kluba i jedan od ideologa Mihailovićeve ravnogorskoga pokreta), bio je u prilici uz ‘stručno’ vodstvo posjetiti čak i jedan odjel zloglasnoga moskovskog zatvora Lefortovo.

⁶⁹ DAVID-FOX, *Showcasing the Great Experiment*.

⁷⁰ U transkriptu policijskoga iskaza originalno piše „Torsin”. Vjerojatno se radi o zapisničarskom tipfeleru.

⁷¹ OSOKINA, *Stalin's Quest for Gold*.

pragmatizma”, koji je utjelovio neobičnu simbiozu centralnoga planiranja i ‘tržišnog’ ponašanja, pokazao se iznimno lukrativnim ‘poduzetničkim’ potezom sovjetskih vlasti u pokušaju ostvarivanja politički zacrtanih ekonomskih ciljeva. Sovjetski su građani u „Torgsinovim” prodavaonicama, u pokušaju da u teškim vremenima prvih dviju petoljetki dođu do njima neophodnih proizvoda i tako poboljšaju svoje životne uvjete, razmijenili za robu respektabilnu količinu inozemnih valuta, starih carističkih zlatnika i srebrnjaka te raznih predmeta od plemenitih metala. Već 1933. „Torgsin” je osiguravao sovjetskoj državi oko 1/3 ukupnih deviznih sredstava, nadmašujući tako glavne sovjetske izvoznike žita, drva i nafte, a od 1932. do 1935. građani su u „Torgsinu” ukupno ‘ostavili’ gotovo 100 tona zlata, što je bio ekvivalent udjelu od 40% ukupne količine dobivenog zlata iz sovjetskih rudnika u istom periodu.⁷²

Teško je sasvim pouzdano i nedvosmisleno utvrditi što je mogla biti svrha Fellerovih poslovnih razgovora u „Torgsinu”, ali njegova biografski već uočena i verificirana ambivalentnost i sklonost različitim (para)poslovnim ‘kombinacijama’ otvara širok repertoar mogućih motivacija.

Intrinzična ‘duhovna’ glad intelektualno radoznale osobe i suptilnoga promatrača poput Felleri zasigurno nije mogla biti zadovoljena samo ‘poslovnim’ kontaktima i razmatranjem izglednosti manje ili više probitačnih poslovnih kombinacija. Što je zapravo Feller ‘tražio’, a što doista vidio i doživio u SSSR-u? Kako ga se dojmila sovjetska stvarnost? Što je zaključio o sovjetskom poretku? Kako je ocijenio Staljinovu ulogu? Je li naposljetku od avanturista maglovitih ljevičarskih nagnuća poželio postati boljševik?

Fellerova ostavština i trenutno dostupni arhivski izvori zasad nam ne nude elaborirane odgovore na ova pitanja. No, dio odgovora na ta i slična pitanja daje nam naslutiti završni pasus iz njegova rukopisnoga fragmenta „Rusija”, koji Feller za razliku od iskaza OZNA-i i ‘institucionalnoga’ životopisa iz 50-ih piše bez pragmatičnoga situacijskog filtriranja:

„Pisac ovih razmatranja nije boljševik. To neka bude jasno od početka. Po rođenju on pripada kapitalističkoj klasi, po odgoju građanskoj kulturi. On je bio u Moskvi Staljinovoj, dva puta i dosta dugo, i priznaje, da se je teško snalazio. Revolucionaran je samo utoliko, što mu se očni kapci nikako neće prilagoditi općem položaju tih membrana kod članova njegove klase, naime zatvorenom, već tvrdokorno ostaju širom otvoreni, zbog čega mu oči stalno vide ono što jest, a ne film onoga, što mu sa svih strana došaptavaju u uho. Nemoguće mu je zamisliti sebe, razmaženog mekušca, na barikadama, a u moskovskim stolovajama ostajao je redovito gladan, jer mu je prolazio tek za jelo okružen predstavnicima pobjedničkog proletarijata i pobjedonosnim žvakanjem zdravih čeljusti, od kojega su mu buržujski bubnjići obolili. Ali ipak činjenicu, da se od moskovskog žvakanja prozori ječe, ne može priznati kao konačni dokaz da Marxova teorija ne vrijedi, niti zato, da je naš društveni poredak, koji je na jednoj strani počeo revolucijama proti feudalizmu, na drugoj strani vječan, nego nasuprot, iako se je lično osvjedočio, da u Moskvi kobasica još nema,

⁷² Isto.

vjeruje da svaka kobasa ima dva, a ne sam jedan kraj. Pisac je dakle toliko revolucionaran, da mu je nemoguće skalupiti svoja uvjerenja iz citata, povadenih iz novinskih uvodnika, i nemoguće vjerovati, da su bankovni činovnici od Londona do Sofije mudriji nego što je bio Lenjin, nego što Trocki jest.”⁷³

Feller se s obzirom na ovaj fragment očigledno iz Sovjetskoga Saveza ne vraća kao uvjereni boljševik, pa čak ni kao „komunist”. Prema svojim riječima, nije to mogao biti iz „estetskih” razloga, a „još više zato, jer mi je mozak porodom i odgojem osuđen na logično mišljenje”.⁷⁴ Marksizam je nešto što će ga svakako zaokupljati u nadolazećim godinama, posebno u razdoblju njegova boravka u Parizu, kad će se i posvetiti intenzivnijem i temeljitijem studiju marksističke literature. No, iako se u boljševičkoj Moskvi nije baš snalazio, iako u Moskvi još uvijek nije bilo „kobasica” i iako su mu buržujski bubnjići „razmaženog mekušca” silno patili od žvakanja na prazno pobjedničkoga proletarijata od kojega „prozori ječe”, usprkos svim tim slikovito uobličanim ironijskim dojmovima o poraznoj sovjetskoj stvarnosti, Feller ostaje „revolucionaran”, pa makar toliko da usprkos svemu viđenom u SSSR-u nije „konačno” uvjeren da „Marxova teorija ne vrijedi”, niti može vjerovati da su „bankovni činovnici” kao ultimativni ‘ideolozi’ „kapitalističkog realizma” mudriji od Lenjina i Trockog. Izostavljajući očito namjerno iz te ‘revolucionarne’ vertikale Staljina kao najmoćnijega čovjeka SSSR-a i vođu svjetskoga radničkog pokreta, Feller će zapravo ostaviti ‘najrječitiji’ komentar svojega viđenja faktičnoga stanja realizacije utopijskih ideala u sovjetskoj praksi.

Heilige Nacht

„Kako je dobar osjećaj kada se u kuglani u nedjeljno popodne baviš svjetskom politikom, kidaš Versailleske mirovne ugovore i vrijeđaš svojega susjeda Židova zbog lošeg poslovanja i onda navečer, tako olakšan, možeš sjediti doma sa ženicom i djetetom, slaveći i veličajući Gospodina Boga i Hitlera u zdanju pod imenom Brunes Haus.”

F. M. Feller, *Hitler und die Zukunft*, 1933.⁷⁵

Badnjak 1932. u Münchenu. Dok Miroslav Feller obilazi moskovske „stolovaje” i ‘opipava’ puls sovjetskoga društva, Miroslav Krleža, njegov negdašnji zagrebački poznanik i ‘izletnik’ u Rusiju iz 20-ih, sastaje se u bavarskoj

⁷³ Nedatirani rukopisni fragment „Rusija” (str. 4-5), nastao u 30-im godinama, svakako prije smrti Trockog i najvjerojatnije prije početka Drugoga svjetskog rata.

⁷⁴ Rukopisni fragment „Fašizam i Treća Internacionala”, datiran „u Zürichu u maju 1935.”

⁷⁵ FELLER, *Hitler und die Zukunft*, 20.

prijestolnici s članovima rukovodstva KPJ Đukom Cvijićem⁷⁶ i Vladimirom Čopićem.⁷⁷ Cvijić, bivši 'atentator' na kraljevskoga komesara Cuvaja i jedan od poslijeratnih organizatora i osnivača SRPJ(k),⁷⁸ jedan je od Krležinih najbližih prijatelja iz mladosti, a Čopić, bivši mladostarčevićanac iz senjske gimnazije i partijski veteran, Krležin je drug iz ranih dana revolucionarnoga komunističkog pokreta. Cvijić je tada već u oštroj polemici s tadašnjim sekretarom Privremenoga rukovodstva KPJ Gorkićem,⁷⁹ dok je Čopić nedavno ponovno kooptiran u najuže partijsko rukovodstvo. Krleža je pak početkom 30-ih ugledni književnik s „ljevičarskim” pedigreeom i policijskim dosjeom, ali i impresivnim opusom koji obuhvaća različite književne vrste, od romana, novela i drama do poezije i esejistike. Iza njega je iskustvo izdavanja književnih časopisa *Plamen* i *Književna republika*, pred njim je skoro pokretanje časopisa *Danas* s Milanom Bogdanovićem u Beogradu, a upravo mu te jeseni u Minervinu izdanju izlazi i prvih pet knjiga sabranih djela. Susret je dijelom intiman, prijateljski, a dijelom i radno-konspirativan. Čopić i Cvijić u Münchenu kao jednom od jugoslavenskih partijskih centara rade na izdavanju partijskoga glasila *Proleter*, a Krleža im benevolentno pomaže u uređivanju.⁸⁰

U svojem dnevniku Krleža će zabilježiti utiske o minhenskom božićnom štimungu 1932. i zlokobnoj atmosferi u blizini minhenskoga nacističkog središta. Ujedno će u tim dnevničkim bilješkama ostaviti i trag o karakterističnim političkim 'iluzijama' koje su vladale u vrhovima partije uoči dolaska nacista na vlast. Prema Krležinu opisu, te Badnje večeri München je bio zatrpan snijegom, krčme su bile pune, a u zraku se osjećao „miris svježeg borovine, božićnih kolača, kobasica”. Zatekavši se na minhenskoj ulici u blizini nekadašnje *Palais Barlow*, Krleža, u dramskoj jukstapoziciji božićnoga ugođaja, na nekadašnjoj neoklasicističkoj aristokratskoj palači promatra „crn, od mokrog snijega

⁷⁶ Juraj (Đuka) Cvijić (1896. – 1938.), revolucionar, novinar i publicist. Prije Prvoga svjetskog rata pripadnik revolucionarnoga omladinskog pokreta i grupe koja je 1912. izvela atentat na kraljevskoga komesara Cuvaja; istaknuta ličnost komunističkoga pokreta u međuratnom razdoblju i jedan od predvodnika tzv. lijeve frakcije u KPJ. Stradao je u staljinskim čistkama u SSSR-u kao i njegov mlađi brat Stjepan (Štefek).

⁷⁷ Vladimir Čopić (1891. – 1939.), revolucionar, novinar i jedan od osnivača SRPJ(k). Kao gimnazijalac i student prava u Zagrebu pripadao je pravaški orijentiranoj omladini, otkada datira i njegovo prijateljstvo s kasnijim ustaškim doglavnikom Milom Budakom. Nakon zarobljavanja na Istočnoj fronti u Prvom svjetskom ratu nalazi se u ruskom zarobljeništvu, iz kojega se prijavljuje u jugoslavensku dobrovoljačku diviziju, ali je zbog neslaganja s političkom klimom u toj formaciji vraćen u zarobljenišтво. U vrijeme Oktobarske revolucije i na početku građanskoga rata u Rusiji pridružuje se boljševičkim snagama. Sudjelovao je u građanskom ratu u Španjolskoj kao komesar i poslije zapovjednik XV. internacionalne brigade. Osuđen na smrt i ubijen u čistkama u SSSR-u.

⁷⁸ Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), preteča KPJ, utemeljena na osnivačkom kongresu u travnju 1919. u Beogradu. Na tzv. Vukovarskom kongresu 1920. mijenja ime u Komunistička partija Jugoslavije.

⁷⁹ Milan Gorkić (1904. – 1937.), građanskim imenom Josip Čižinski, novinar i revolucionar. Prvi čovjek Privremenoga rukovodstva KPJ, poslije i generalni sekretar CK KPJ. Nestao u staljinskim čistkama.

⁸⁰ OČAK, *Krleža – Partija*, 191-193; OČAK, *Braća Cvijići*, 353.

natopljen i težak barjak nad nacionalsocijalističkom ‘Smeđom kućom’”, koji se miče „na mećavi kao nekakav ukleti pterodaktil; glomazna pretpotopna ptičurina, diluvijalni šišmiš sa kreljutima povampirenog, strašnog raspona, te orlujski prijeti čitavoj Badnjoj noći i gradu kao mračna opomena”.⁸¹ Centrom Münchena maršira nacionalsocijalistička ‘procesija’ „uz grmljavinu bubnjeva i urlanje nepreglednih masa tirolskih, alpinskih i bajuvarskih četa, koje sve stupaju jedan-dva, jedan-dva, svi kao jedan, u bijelim platnenim košuljama na decembarskoj mećavi, omladina, dječaci, djevojčice, žene, starci, starice, uz grmljavinu bubnjeva i vijorenje barjaka”,⁸² a Cvijić i Čopić, u za tadašnje partijske krugove karakterističnoj *wishfullthinking* maniri, tješe vidno potresenog Krležu: „Upamti, nikada! Junkeri ne će dati toj bagri vlast, ni junkeri ni kapital! To je sve komedija!”⁸³

Nepuna dva mjeseca poslije Miroslav Feller vraća se preko baltičkih zemalja iz SSSR-a u Berlin. Hitler je već u kancelarskom uredu u Wilhelmstrasseu, nacistička partija po ubrzanom postupku preuzima prerogative države, Reichstag će uskoro progutati plamen, a Feller vrlo brzo napustiti Njemačku i skloniti se u naizgled ‘sigurniji’ Beč, u kojem će se u ožujku intenzivirati parlamentarna kriza. Nekoliko godina kasnije Feller će retrospektivno zabilježiti svoje dojmove o atmosferi „konsternacije” u Moskvi nakon ‘neočekivanog’ Hitlerova preuzimanja vlasti:

„U januaru 1933., nekoliko dana prije no što je Hitler postao vođom Reicha, meni su se u Moskvi smijali, kad sam kategorički prorokovao taj događaj za naredne sedmice. Nikad neću zaboraviti konsternaciju, u koju ih je bacio svršeni čin nekoliko dana kasnije. Kad sam 12. februara napustio Moskvu, da se preko Bigosova vratim u Berlin, oni se još nisu bili oteli ukočenoj zabezeknutosti.”⁸⁴

U ožujku 1933. iz Beča će prema sovjetskom graničnom punktu Negorelo u suprotnom smjeru od Feller krenuti Rodoljub Čolaković, bivši pripadnik „Crvene pravde” i dugogodišnji uznik jugoslavenskih kraljevskih kazamata.⁸⁵ Čolaković kao i Feller ima 32 godine, respektabilan robijaški staž i iskustvo ilegalnoga prelaska jugoslavenske granice. Nakon gotovo jedanaestogodišnjega robijanja po jugoslavenskim kaznionicama i dvomjesečnoga boravka u Beču dobiva ‘polusporazumni’ izgon iz Austrije u smjeru SSSR-a, službeno zbog ilegalnoga ulaska u zemlju, neslužbeno zbog potencijalne sumnjive komunističke aktivnosti zbog koje ga austrijska policija ne želi tolerirati na po-

⁸¹ KRLEŽA, *Dnevnik 1933-1942*, 15.

⁸² *Isto*, 16.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ Iz predgovora „Psihologiji antisemitizma”, 1939.

⁸⁵ Rodoljub Čolaković (1900. – 1983.), revolucionar, novinar, književnik i poslijeratni politički funkcionar. Nakon Alijagićeva atentata na ministra Draškovića 1921. osuđen kao pripadnik „Crvene pravde” na 12 godina robije, koje je izdržavao u Lepoglavi, Sremskoj Mitrovici i Mariboru. Za boravka u mitrovačkoj kaznionici zajedno s Mošom Pijade radio na prijevodu Marxova *Kapitala* i *Bijede filozofije*.

dručju svoje jurisdikcije.⁸⁶ Boraveći u Beču u vrijeme Hitlerove inauguracije, zabilježio je i svoj dramatični razgovor s Đukom Cvijićem 30. siječnja 1933.:

„Došao je mračan i razdražen. Čutao je neko vrijeme, a onda počeo da jetko govori o kobnoj politici Kominterne u njemačkom pitanju, o sektaškoj taktici prema socijaldemokratima, da sam se zaprepastio. Za mene je tada Kominternu predstavljala oličenje komunističke mudrosti i nepogrešivosti i takva kritika mi se činila pravom jeresi. Pokušao sam da mu oponiram, ali on me sažaljivo pogledao i zasuo takvom bujicom riječi, iznoseći činjenice koje sam tada prvi put čuo. (...)”

Cvijić je smatrao da je dolazak Hitlera na vlast najkrupniji događaj svjetske politike, koji će imati dalekosežne posljedice za Evropu, čak za cio svijet. To nije incident ni epizoda. To je spremanje Njemačke za rat. A da bi se mogla pripremiti, Hitler će se tako bezobzirno obračunati s radničkim pokretom i ostalim demokratskim snagama u Njemačkoj, da će nam Musolinijev režim izgledati kao idila.⁸⁷

U mjesec dana, od minhenske Badnje večeri s Krležom i Čopićem do tmurnoga siječanjskog dana s Čolakovićem u kavani na bečkom Ringu, Cvijić će ‘evoluirati’ od proponenta službene partijske ‘hermeneutike’ aktualnih njemačkih prilika do deiluzioniranoga realista kritičnog prema politici Kominterne. Na tu pesimističnu ‘evoluciju’ osim same logike događaja vjerojatno će utjecati i njegova tadašnja razmimoilaženja s partijskim vrhom, ali možda i pomnije razmatranje utemeljenosti već opisanih Krležinih božićnih ‘tjeskoba’. Taj kritički odnos prema Kominterninim političkim procjenama vjerojatno će biti dodatno učvršćen nakon što se početkom veljače u Berlinu susretne sa svojom suprugom Tatjanom Marinić,⁸⁸

⁸⁶ Čolaković se zapravo prema partijskoj direktivi ‘legalizirao’ kod bečke policije, inicirajući praktički sam svoj izgon ne bi li od austrijskih vlasti ishodio tzv. pasivnu putovnicu za odlazak u SSSR. Ta praktična ‘procedura’ za legalni odlazak u SSSR već je nekoliko puta bila uspješno testirana u partijskim krugovima. Vidi: ČOLAKOVIĆ, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, knj. 2.

⁸⁷ *Isto*, 23. Čolaković je nekoliko tjedana prije susreta s Cvijićem slične stvari čuo i od Miroslava Krleže. U nizu njegovih tadašnjih zagrebačkih susreta istaknuto mjesto zauzima i ručak kod Krleže u društvu Marijana Stilinovića i uz povremeno ‘sekundiranje’ Krležine supruge Bele. Tom prilikom, razgovarajući o svjetskim i domaćim političkim prilikama, sugovornici su se dotakli i aktualne njemačke situacije, a Krleža nakon Božića provedenog u Münchenu nije zvučao nimalo optimistično: „S velikom zabrinutošću govorio je o Njemačkoj. Smatrao je da će tamo, zbog pocijepanosti radničkog pokreta, sigurno doći na vlast Hitler i da će, prije ili kasnije zapaliti Evropu. (...) Danas se njemački komunisti tuku po pivnicama sa nacistima, ali sutra, kad Hitler bude kancelar, a on će to brzo postati, situacija će se iz osnova promijeniti: najborbenije će Hitler potući a ostali će manje-više kušovati i nikakve ozbiljne opozicije Hitler u Njemačkoj neće imati. Za nekoliko godina on će se pripremiti za rat i započeti ga, u to možemo biti sigurni” (*Isto*, knj. 1, 544-545). Čolaković i Stilinović prokomentalirali su tadašnje Krležino rezoniranje kao „pesimističko”.

⁸⁸ Josipa (Tatjana) Marinić (1897. – 1966.), po zanimanju učiteljica i socijalna radnica, prijatelna pripadnica komunističkoga pokreta i sudionica NOB-a. Sudjelovala je u spašavanju kozaračke djece tijekom Drugoga svjetskog rata, a poslije rata jedna od organizatorica sustava

koja je od kolovoza 1932. boravila u Moskvi i doživjela atmosferu partijske čistke na svojoj koži.⁸⁹

Sam Feller stiže u Beč najvjerojatnije krajem veljače ili tijekom ožujka 1933. Nastanjuje se na adresi Frankenberggasse 7,⁹⁰ u IV. bečkom *bezirku*, ne-daleko od dvorca Belevedere i zgrade Državne opere, otprilike kilometar-dva od Freudove ordinacije u Berggasse 19. U Beču mu se toga proljeća iz veze s Kathe Zimmer rađa i prvi sin Faust,⁹¹ kome, kao što je spomenuto, posvećuje prvo izdanje svoje knjige o Hitleru.

Hitler i budućnost

„Malograđanstvo je konačno čulo jezik koji razumije. To je bio njihov čovjek.”

F. M. Feller, *Hitler und die Zukunft*, 1933.⁹²

Na svojoj studiji o Hitlerovu usponu na vlast i njegovu osvajanju „srca i duša” njemačkih masa Feller vjerojatno počinje raditi još u Berlinu, potaknut sve čvršćim nacističkim preuzimanjem poluga vlasti u Njemačkoj i širokim valom represalija koje su uslijedile nakon požara u Reichstagu. U fokusu te pronicljive kritičke analize je geneza nacističkoga pokreta, njegovih temeljnih ideoloških postavki i okolnosti u kojima je Hitlerov „program” mogao postati privlačan različitim „interesnim skupinama” u njemačkom društvu. Studija se bavi i tada recentnim političkim događajima u Njemačkoj i potencijalnim perspektivama ostvarenja nacističkih planova, a kroz nju upoznajemo i Felleru u jednoj za njega dotad netipično političnoj ulozi. Feller tako svoju studiju piše u maniri vrsnoga (psiho)političkog analitičara tadašnje njemačke i europske zbilje, ne libeći se razorno ironičnih i sarkastičnih opaski, zbog kojih će poslije, po svemu sudeći, imati dosta problema s nacističkim režimom.⁹³

socijalne zaštite. Početkom 20-ih godina pa do njegove smrti 1925. partnerica i zaručnica pjesnika Antuna Branka Šimića, koji joj je i posvetio *Preobraženja* (1920.), svoju jedinu zbirku poezije koja je izašla za njegova života.

⁸⁹ OČAK, *Braća Cvijići*.

⁹⁰ Podaci iz impresuma Fellerove knjige *Hitler und die Zukunft*.

⁹¹ Fellerov dopis Državnom sekretarijatu FNRJ za unutrašnje poslove od 17. listopada 1953. u vezi sa zahtjevom za repatrijaciju Fausta Zimmera. U tom dopisu Feller navodi da je Faust rođen 2. travnja 1933. u Beču, što bi moglo značiti da je prvo izdanje *Hitlera* izašlo ili početkom travnja iste godine s obzirom na pečat austrijske *Presspolizei* od 6. travnja ili da je Feller nekoliko dana ‘unaprijed’ posvetio knjigu još nerođenom sinu.

⁹² FELLER, *Hitler und die Zukunft*, 19.

⁹³ „1934. sudjelovao u propagandi protiv fašističke Njemačke u izbornoj kampanji za plebiscit Saarskog područja. Gnjevni na mene radi toga, a više radi moje 1933., 20. marta u Beču objavljene brošure ‘Hitler und die Zukunft’, pokušali su me oteti i prebaciti u Njemačku iz pograničnog mjesta Mettlach. Onamo je na jednoj limuzini provalila SS; ali, kako sam se tog dana slučajno nalazio u Parizu, odvedoše mi samo ženu /drugi brak/ i dva sina /jedan star 1 i pol godine, drugi 14 dana/ /O njima više nisam čuo ništa, sve do oktobra 1953., kada sam

Feller piše slikovito i upečatljivo, a u njegovu pisanju osjeća se i smisao za ono dramatsko u tadašnjem povijesnom trenutku, ali i nerv reklamnoga *copywritera*, čije bi pojedine rečenice lako mogle funkcionirati kao politički reklamni slogani ili pak udarne sentence antihitlerovskih političkih pamfleta.

Svoju studiju o Hitleru Feller strukturira u desetak poglavlja koja se bave raznim aspektima nacionalsocijalističkoga pokreta, Hitlerove osobnosti i njemačkoga društva. Feller analizira izvorni program NSDAP-a, njegovu organizacijsku 'nadklasnu' dimenziju, Hitlerovu osobnu ulogu u usmjeravanju toka 'lokalnih' političkih i svjetskopovijesnih događaja, njegove relacije spram poslovnih krugova, 'malograđanskih', seljačkih i proleterskih 'masa', upotrebu terora u političkoj borbi, značaj paljevine Reichstaga te budućnosne perspektive Hitlerova 'programa' i njegove političke sudbine.

Ovu osnovnu tematsku liniju studije Feller povremeno proširuje i razmatra kroz svoja shvaćanja o dinamici svjetske povijesti, ulozi istaknutih ličnosti u njoj, prirodi kapitalizma, osobinama „proleterskih masa” i smislu koncepta „narodnog jedinstva” u tadašnjem svijetu, a istaknuto mjesto u studiji zauzimaju i političko-ekonomsko-psihološke usporedbe sovjetskoga i nastajućega nacističkog poretka.

U studiju su u 'tehničkom' smislu ukomponirani i neki fragmenti ranije nastalih Fellerovih članaka koje autor opsežno citira i autoreferencijalno komentira, bez navođenja izvornih publikacija u kojima su objavljeni.⁹⁴ U drugom izdanju knjige dodana su i dva članka nastala prema autorovim riječima krajem svibnja 1933. („Fašizam, komunizam i obitelj” i „Mladež, malograđanstvo i Hitlerov pokret”), u kojima se Feller izrazitije koristi psihoanalitičkim eksplanatornim obrascima.

Jezgra Hitlerova pokreta

Feller izvorno uporište Hitlerova pokreta i njegovu „prvu interesnu zajednicu” vidi u njemačkim građanskim nižim srednjim slojevima („malograđanštini”) i nacionalističkoj, pretežito studentskoj omladini. „Malograđanština” je za njega jezgra Hitlerova pokreta, a fanatična, nacionalnim nabojem i osjećajem učinjene povijesne nepravde prožeta „mladež”, „dragocjeno sredstvo propagande” i „besplatni agent pokreta”. „Malograđanština” i „mladež” postat će, prema Felleru, tako oni društveni slojevi čija će inicijalna podrška lansirati Hitlera u „svjetsku povijest”.

našao starijega, imenom Faust, koji sada živi samnom./ Dr. Goebbels mi je u dva navrata nudjao povrat djece, pod raznim uslovima, o kojima sam odbio pregovarati”, već navedeni strojopisni životopis, paginirana str. 5.

⁹⁴ Postoji mogućnost da spomenuti članci i nisu javno objavljeni (ili da ih autor nije imao gdje objaviti), nego da ih je pisao „za ladicu”, čekajući pogodan trenutak za njihovo objavljivanje.

Jednima je Hitler obećao „bolja vremena”, drugima priliku da aktiviraju „svoj mladalački višak snage”. I jednima i drugima ponudio je pak antisemitizam kao prikladan alat za kanaliziranje vlastite agresivnosti („malograđanskog bijesa”), i „Židova”, kao žrtvenoga jarca za vlastiti *resantiman*:

„Hitler je okupio njemačko malograđanstvo oko sebe jer je bio poput samih tih filistara. Hitler je postao veliki vođa njemačkih filistarskih masa jer su te mase bile zgusnuta preslika u njegovoj osobi. (...)

Ono čemu on teži je povijesna prošlost čestitoga njemačkog majstora koji prije jela sa svojim pomoćnicima, u slozi i njemačkoj samosvijesti, zahvaljuje Bogu u molitvi za kruh svagdašnji, za mir i za to što je Nijemac. Njegova borba je slijepe bijes poštenog filistra kojemu je učinjena nepravda, čija je mirna probava poremećena. Crkni, judo! Nitko to ne misli iskrenije od Hitlera. Jer nitko nije tako glupo uvjeren u to da je Juda izdao Krista i da zato Wertheimova robna kuća konkurrira pravom njemačkom trgovcu na malo.”⁹⁵

Hitlerova osobnost i poslovni krugovi

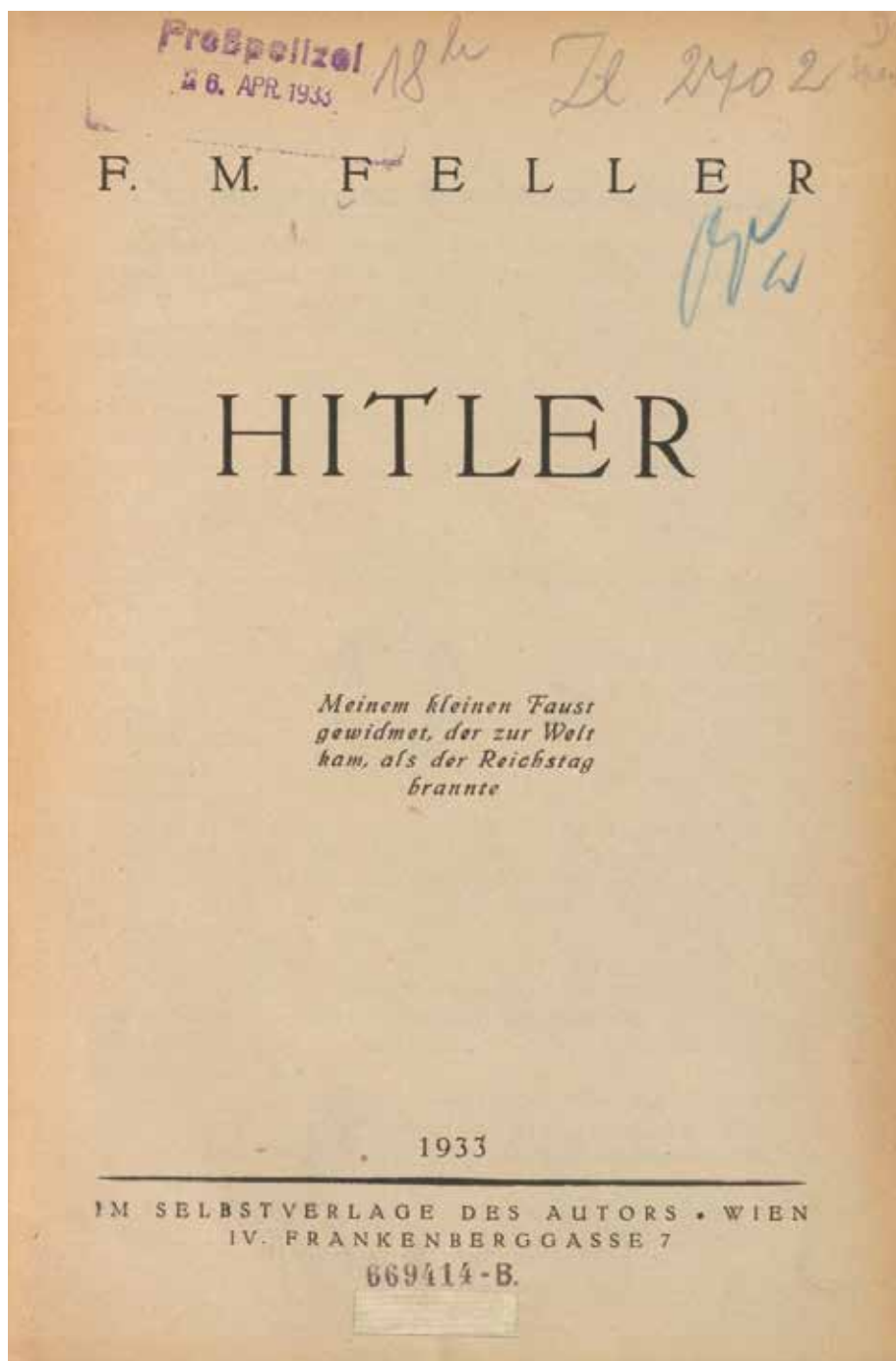
O Hitlerovoj osobnosti Feller nema osobito visoko mišljenje. „Neuk”, „ne-inteligentan”, sa skromnim poznavanjem finesa njemačkoga jezika i duhovnim horizontom „vilhelmovskog kaplara”, Hitler je za njega utjelovljenje prosječnoga njemačkog malograđanina, personificirana „malograđanska misao” i „strast”. No, upravo ga ta ‘iskrena’, neobuzdana i neautocenzurirana artikulacija malograđanskoga „svjetonazora” i čini neodoljivim za određene slojeve njemačkoga društva: „Hitler je klasični govornik razjarenog njemačkog malograđanina, Hitler je klasični preteča njegova svjetonazora iz početnice.”⁹⁶

Hitlerova „energičnost” i njezina potencijalna upotrebljivost jest ono što je prema Felleru imponiralo i predstavnicima krupnoga „kapitala” i „industrije”, koji su uvijek u potrazi za potencijalnim klijentima u političkoj sferi i efikasnim sredstvima utjecaja na javne politike. Strahujući od snage radničkoga pokreta i osjećajući sve jači pritisak revolucionarnih „crvenih masa” na poredak, „kapital” je u Hitleru i njegovu pokretu vidio snagu koja je bila radikalna,⁹⁷ ali i ‘državotvorna’. Snagu koja je nominalno bila ‘socijalistička’ i time nominalno socijalno ‘bliska’ krizom frustriranim nižim i nižim srednjim slojevima, ali ujedno i pravovjerno šovinistički ‘nacionalna’, snagu koja je bila ‘revolucionarna’ i dinamična, ali i obećavala spasonosni „red”, snažnu središnju vlast i ispravljanje povijesnih vanjskopolitičkih nepravdi, kao i po-

⁹⁵ FELLER, *Hitler und die Zukunft*, 18-19.

⁹⁶ *Isto*, 19.

⁹⁷ „Proletarijat je bivao sve radikalniji, a buržuski političari vazda jednako mlitavi i beznadni. Proletarijat se progresivno grupirao ulijevo, broj komunista u odnosu na socijaldemokrate stalno je rastao – no buržuski političari ostali su demokratski, parlamentarni, tolerantni. Kapital je bio nezadovoljan. Kapital je zahtijevao energiju protiv energije masa koje su mu prijetile. S obzirom na sve radikalnije mase i kapital je postao radikalan.” *Isto*, 25.

Slika 3. Naslovnica Fellerove knjige „Hitler“, ožujak 1933.

tencijalno lukrativne državne narudžbe nacionalnoj industriji te samim time i minimum uvjeta za *business as usual* poslovnih krugova.

Iako je Hitler tijekom 20-ih godina gromoglasno grmio protiv „kapitala”, koji je poistovjećivao s internacionalnim židovstvom,⁹⁸ s vremenom je ipak došlo do zbližavanja nacističkoga pokreta i interesa poslovnih krugova:

„Ne znam koliko je svjestan plan ili svjesna namjera u Hitlerovu okruženju pridonijela zbližavanju Hitlera i kapitala tijekom 1920-ih. (...) Kakva god pri tom bila uloga njegovih savjetnika, sigurno je da se kapital prvi zainteresirao za Hitlera, da je kapital najprije očekivao iskoristiti Hitlera, zbuđenog čarobnjaka, i njegovu političku konfuziju, da je kapital prvi bio spreman za intimni stisak ruke kojim danas čvrsto drži tog Hitlera. Hitleru su se tek kasnije otvorile oči. Tek kasnije je Hitler uvidio nužnost suradnje s kapitalom – naravno, s čistokrvnim nežidovskim njemačkim kapitalom.”⁹⁹

Poslovni krugovi u Hitleru su prepoznali autentičnoga „narodnog vođu” iz malograđanskoga imaginarija,¹⁰⁰ u njegovu temperamentu, fanatičnosti i ‘hipnotizerskim’ talentima zavodljivu privlačnost za mase, a u njegovu nacionalno obojenom ‘socijalističkom’ programu mogućnost za neutraliziranje ‘internacionalne’ marksističke opasnosti. Preostalo je još samo da ga „kupe”, „zaposle” i „upravljaju” njime u svoje svrhe. Njegovi kapitalistički ‘handleri’ podučit će ga ionako „nečemu boljem” kada dođe vrijeme za to jer: „Jednom kada ga imate u ruci, neće biti teško upravljati njime.”¹⁰¹

„Kapitalizam” je tako, činilo se u tom trenutku, birajući između Hitlera i vojne diktature, „uzurpirao fašizam kako bi obranio svoju egzistenciju”,¹⁰² odnosno izabrao naizgled „sofisticiranije”, u masama popularnije i samim time jače „psihološko” sredstvo za svoj opstanak. Ipak, Fellerova ‘upućenost’ u dinamiku svjetske povijesti i uvjerenost u logiku povijesnoga determinizma dovode ga do sljedećega zaključka:

„Fašizam dolazi na svijet potpomognut malograđanštinom i nacionalističkom mladeži, a u službi kapitalističkog sustava. Taj tako rođeni fašizam ne može spasiti kapitalizam, a kapitalizam od njega ipak očekuje spas. On mu može poslužiti kao posljednja rezervna snaga, neko ga još vrijeme može podupirati silom prije negoli propadne. No onda će doći dan kad će se fašizam zajedno s kapitalizmom neizbježno urušiti uz strašnu buku.”¹⁰³

⁹⁸ „Bio je skroz-naskroz opčinjen oblikom proizvodnje koji je povijesno odavno bio prevladan, proizvodnjom u malom pogonu. Bio je za malograđanina, za trgovca na malo nasuprot veletrgovcu, za obrtnika nasuprot tvorničaru.” *Isto*, 23.

⁹⁹ *Isto*, 24.

¹⁰⁰ „Netko tko želi izvlaštavati, ali ne sasvim iz vlastiti. Netko tko se zalijeće i lijevo i desno. Netko tko je i protiv presiromašnih i protiv prebogatih. Ukratko, netko tko želi natrag, u dobra stara vremena.” *Isto*, 19-20.

¹⁰¹ *Isto*, 27.

¹⁰² *Isto*, 44.

¹⁰³ *Isto*, 59.

Dolazak na vlast – nacionalsocijalizam i antagonističke klase

Neke od najdojmljivijih teza o tada recentnim njemačkim prilikama i Hitlerovu naizgled paradoksalnom dolasku na vlast s obzirom na njegovo autsajderstvo i 'objektivna' ograničenja Feller skicira u poglavlju „O Hitlerovoj budućnosti”. Neke od njih vrijedi i ekstenzivno citirati:

„Kad se prvi put čulo za njegovo ime, proučavali njegovi prvi govori i uzalud pokušavali probaviti njegovi prvi spisi, tko bi prije mnogo godina povjerovao da će taj čovjek s inteligencijom, znanjem i obzorom vilhemovskog kaplara jednom preuzeti vlast u državi koja ima presudni politički, ekonomski i kulturni utjecaj na budućnost Europe? Da se to moglo dogoditi, najstrašnija je koncentracija proturječja u kapitalističkom životopisu Njemačke. (...)”

Nikada čovjeka nisu tako pravocrtno uzdigli društveni antagonizmi neke zemlje kao Hitlera i nikada klase nisu podržavale ideju koja je prema njima tako neprijateljska kao što je ideja kukastog križa.

To nije ideja neke klase, nego ideja za koju su se suprotstavljene klase očajnički uhvatile kako bi u njoj tražile uzaludan izlaz iz svojih sukoba; to je ideja proizašla iz ogorčenog sukoba klasa koje su još uvijek težile beznadnom kompromisu jer još nisu bile zrele za jedino zbiljski moguće, za revolucionarno rješenje svojih povijesnih antagonizama. Nacionalsocijalizam bi se tako mogao nazvati kompromisnom idejom, ne zato što je on to uistinu bio, nego zato što ga zapada to povijesno posredno značenje u njemačkoj klasnoj borbi, zato što sukobljene klase u svojim još nezrelim slojevima nacionalsocijalizam osjećaju kao kompromis, kao izlaz – ma kako objektivno velika bila ta povijesna zablude klasa. (...)”

Ne postoji ideja koja može pomiriti vodu i vatru – ali postoji brana koja ih može privremeno razdvojiti sve dok voda zapljuskuje branu s jedne strane, a plamen je liže s druge. Nakon što se rastačući branu plamen konačno probije, slijedi veliko gašenje.

Nacionalsocijalizam je ta brana koju danas zapljuskuje novčani tok iz industrije, dok je s druge strane plamenim jezicima liže proleterska muka. Ali to su plameni jezici, oni rastaču i bit će rastočeni, ma koliko se taj suživot danas činio uspješnim.

Nacionalsocijalizam je postao varljiva utjeha klasa upravo zato što je izgradio branu između njihovih problema umjesto da ih riješi. Antagonizmi završavaju u njemu umjesto da se sudaraju jedan s drugim. (...) No prijevara mora biti otkrivena jer nijedna noć ne traje vječno.”¹⁰⁴

Ukratko, Feller Hitlerov dolazak na vlast, koji se zbiva usprkos (ali i zahvaljujući!) brojnim 'otegotnim' okolnostima i specifičnostima njegova intelektualnoga 'habitusa', vidi kao rezultat zaoštrenih „društvenih antagonizama”, a nacionalsocijalizam kao prividnu „kompromisnu ideju” suprotstavljenih klasnih formacija. Hitler klasnu strukturu njemačke nacije i klasne antagoniz-

¹⁰⁴ Isto, 46-48.

me u njemačkom društvu vidi kao posljedicu „požidovljenja” i zavedenosti marksističkom propagandom. Za njega su klasni antagonizmi nešto što je u suprotnosti s „istinskom njemačkom biti”. Nationalsocijalizam iz te vizure funkcionira kao oblik nadklasne ideje/ideala organizacije njemačkoga društva („naroda” i njegove „zajednice”) iz perspektive malograđanskoga ‘duhovnog’ horizonta, odnosno Hitlerova kao njegove idealtipske („koncentrirane”) inkarnacije, koja naizgled primiruje i pomiruje suprotstavljene klasne interese.¹⁰⁵ Pomalo paradoksalno, radi se o narodnosno inkluzivnom idealu narodne nadklasne homogenosti, koji s druge strane nije ni najmanje inkluzivan spram „nenjemačkih” elemenata, bili oni rasno („Židovi”) ili svjetonazorski („marksizam”) određeni.

Nacionalsocijalizam tako omogućuje, barem na neko vrijeme, antagonističkim slojevima njemačkoga društva da u njemu vide potencijalno ispunjenje svojih esencijalnih težnji,¹⁰⁶ ali držanje pod kontrolom nagomilanih i potisnutih suprotnosti zahtijevat će od Hitlera održavanje permanentnoga stanja ‘opijenosti’ „koja sve prikriva”. No, ta će opijenost kad-tad popustiti, a Hitlerov pokušaj ispunjenja „stranačkog programa”, koji je „prožet proturječjima i oprekama”, mogao bi dovesti do razornih društvenih sukoba u Njemačkoj. Izlaz iz te situacije Feller vidi u mogućem Hitlerovu prešutnom odustajanju od provođenja socijalno najradikalnijih elemenata svojega programa i biranjem ratne, ekspanzionističke opcije, kojom bi (ponovno) homogenizirao naciju i preduhitrio potencijalni vojni puč i uspostavljanje vojne diktature.¹⁰⁷

Paljevina Reichstaga i teror

U paljevini Reichstaga i psihozi koja je stvorena oko toga za njemačku javnost simboličkoga akta Feller prepoznaje Hitlerovo prigodno sredstvo za plašenje „dobročudnih građana” komunističkom opasnošću i pridobivanja javnoga mnijenja za odlučnu akciju protiv komunista. Hitlerovo ‘energično’, ‘državničko’ postupanje nakon požara omogućilo mu je da ulogu karizmatičnoga govornika s predizbornih skupova potvrdi i ulogom energičnoga kancelara, koji, kad je u pitanju ‘sudbina’ Njemačke i njezinih državotvornih simbola, ne preza od bespoštednih mjera, u punom kapacitetu mogućnosti kojima institucionalno i izvaninstitucionalno raspolaže izvršna vlast.

¹⁰⁵ „Hitler je želio stranku koja bi obuhvaćala cijeli njemački narod i koja bi ustoličena nad klasama služila svim klasama, tj. onom fantomskom ‘narodu’, vodeći ga u zlatno doba. Takvim iluzijama posvećen je i njegov program u onih 25 točaka (...) U njemu se očituje nastojanje da bude program svih klasa.” *Isto*, 22.

¹⁰⁶ „Živio Hitler!’, viču mase, misleći pritom na kruh. ‘Živio Hitler!’, viču kapitalisti misleći pritom na profit. Isti poklič prikriva antagonizme. Zašto? Jer Hitler nije misao, nego afekt, strast, opsjena, varljivo svjetlo krivo postavljenog svjetionika.” *Isto*, 48-49.

¹⁰⁷ „Rat je na kraju Hitlerova puta. Ne zbog poljskog koridora, ne zbog starih fraza njegovih junačkih govora! No unutarnji proturječja, unutarnji antagonizmi na njegovu političkom putu neumoljivo vode u vojnu diktaturu ako samo propusti taj trenutak; u rat ako zamijeti taj trenutak i ne bude se htio odreći vlasti.” *Isto*, 51.

Feller također notira Hitlerovu bezrezervnu spremnost na upotrebu terora u suzbijanju „proleterskih masa” i slamanju svih prepreka na putu prema vlasti. Međutim, Feller u teroru (iako ga ne zagovara), mimo, kako piše, lice-mjerne „buržajske sentimentalnosti”, ne vidi nekakvu posebnu nacionalsocijalističku specifičnost, nego svjetsko-povijesnu konstantu i posljedicu klasne borbe te samorazumljivi instrument u ostvarivanju političkih ciljeva i suzbijanja antagonizama unutar nekog „naroda”.¹⁰⁸

SSSR i Njemačka

Iako je studija pisana iz uvjetno rečeno „lijeve” perspektive,¹⁰⁹ u njoj su zamjetno prisutne kritičke note i ironijska distanca spram politike sovjetskoga režima i Kominterne. S obzirom na već opisane autorove biografske sekvence, u njima su očigledno kondenzirana i iskustva iz Fellerova tada recentnog boravka u SSSR-u. Taj sloj svojih neposrednih zapažanja i zaključaka autor komparativno dovodi u vezu s novim poretkom koji upravo tada pred njegovim očima nastaje u Njemačkoj. Usprkos tome što je ono anegdotalno u ovom tekstu prilično prigušeno, u Fellerovim oštrim ocjenama osjeća se i ton osobnoga razočaranja sovjetskom praksom. Nastajući iz osobnih neposrednih iskustva s oba radikalna poretka, Fellerova knjiga o Hitleru u nekim svojim poglavljima ima i naznake gotovo komparativističke studije dvaju povijesnih slučajeva (ili čak političko-psihološke ‘reportaže’), pisane praktički *in vivo*, iz same jezgre kronotopske simultanosti.

Autorove ‘komparativističke’ aluzije na sovjetski poredak posijane su gotovo kroz čitavu knjigu. Feller tako tadašnju komunističku nomenklaturu naziva „službenim komunistima”, „marksističkim epigonima” i „komunističkim za-vodnicima”. S prezirom piše o njihovoj frazeologiji i ‘nemisaonosti’, optužujući ih da su Marxa „izobličili do bijedne karikature”, imajući razumijevanja za njega kao rimski papa „za Krista iz Nazareta”. Njihov odnos prema „proletarijatu” i njegovoj navodno prirođenoj revolucionarnosti opisuje kao ‘vjernički’. Iz toga je ‘vjerničkog’ odnosa prema Felleru nastao i tzv. kult proletarijata, koji je po onome što je vidio u „Rusiji” poprimio „sramotne” manifestne oblike nekritičkoga veličanja i prijetvornoga „klanjanja”. Feller ironično zapaža i simptome već započetih staljinističkih čistki, registrirajući sustavno

¹⁰⁸ Vjerojatno poučen i (svojim) sovjetskim iskustvima, Feller piše: „Kao što Hitler danas u službi njemačkog kapitala terorom sputava proleterske mase, jednako bi tako te proleterske mase nakon pobjede socijalističke revolucije terorom slomile klasu buržujskih kapitalista. Svaki marksist to mora znati, a kada se komunistički tisak bavi Hitlerovim terorom, a da masama ne objašnjava povijesnu ulogu terora, onda on laže ili pak više nije marksistički.” *Isto*, 39-40.

¹⁰⁹ To osobito dolazi do izražaja u pristupu i vokabularu koji Feller upotrebljava pri analizi pojedinih povijesno-političkih fenomena – ‘materijalistički’ pogled na povijesnu dinamiku, „klasni antagonizmi”, „klasna borba”, „ekonomski imperativi”, „ekonomski interesi”, „povijesne nužnosti”, „proleterske mase”, „kapital”, „malograđanština”, „buržuji”, „buržujski”...

izbacivanje „nepouzdatih” revolucionarnih intelektualaca iz komunističkih partija Treće internacionale.

S druge strane, u nekim poglavljima svoje studije Feller razvija sustavnije i eksplicitnije usporedbe njemačke i sovjetske situacije i njihovih interakcija. Feller tako konstatira da politiku KPD-a ne vodi Ernest Thälmann,¹¹⁰ odnosno nominalno rukovodstvo njemačkih komunista, nego Staljin i Komintern, a ta politika, prema njemu, ne služi „interesima njemačkog proletarijata”, nego interesima „ruske petoljetke”. Suprotno od stavova ‘službene’ partijske doktrine, proletarijat za Felleru nije sam po svojoj naravi revolucionaran, nego to postaje samo privremeno u određenim društvenim okolnostima krajnje bijede i nužde, kombiniranim s masovnom dostupnošću oružja (ratne okolnosti) i situacijom u kojoj je došlo do „psihološke preorijentacije” u kojoj je „ta klasa iznutra raskinula sa svim starim tradicijama i postojećim institucijama” i spremna ih je zamijeniti nečime novim. O karakteristikama toga novog i njegovim afektivnim potencijalima za popunjavanje ispražnjenoga mjesta u ‘psihi’ revolucionarne klase ovisit će i kakav će tip revolucije biti izveden.

U konkretnom njemačkom slučaju Feller zamjećuje određenu ideološko-mentalitetsku nezrelost i ‘zapuštenost’ dobroga dijela njemačkoga proletarijata, koji je zbog svojega mahom seljačkog i pauperizirano obrtničkog porijekla uglavnom zadržao malograđanske nazore te tako postao prijemčiviji za Hitlerovu visokozapaljivu retoriku i lak plijen za superiorniju nacionalsocijalističku propagandu. Većinu krivnje za takvo njegovo stanje, prema autoru, snosi njemačko komunističko vodstvo jer su

„(...) kao plaćenici ruskog imperijalizma, kao sluge ruskog izvoza, kao kmetovi ruske petoljetke, prestali kao u Lenjinovo doba pripremati njemački proletarijat za njemačku revoluciju i umjesto toga, posve pod diktatom interesa ruske vanjske politike, daskama zakrili revolucionarni horizont njemačkog proletarijata”,

te jer su

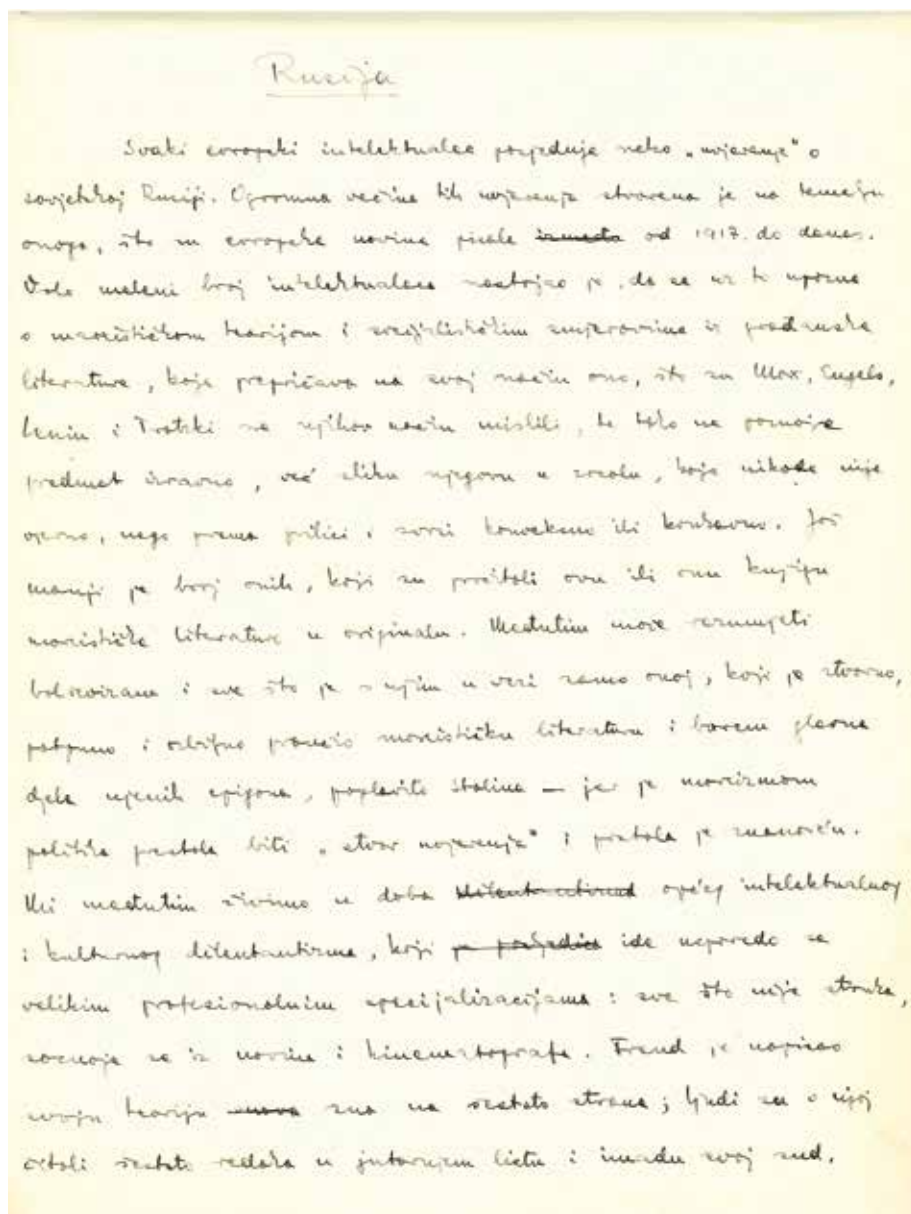
„(...) svoj tisak potpuno posvetili dnevnoj partijskoj političkoj borbi umjesto da ga učine organom revolucionarnoga marksističkog prosvjeđivanja.”¹¹¹

Samim time, smatra Feller, njemački su komunisti, skupa s Kominternom kao transmisijom sovjetske državne politike, pomogli Hitleru i „antiproleter-skom fašizmu da dođe na vlast”.

Uspostavljeni poredak u Sovjetskom Savezu Feller konzekventno opisuje kao „državni kapitalizam”, a tadašnju sovjetsku „praksu” kao nešto što ni-pošto nije komunističko. Tadašnji SSSR za njega je „antimarksistička”, „dr-

¹¹⁰ Ernest Thälmann (1885. – 1944.), čelnik Komunističke partije Njemačke i komunistički kandidat na njemačkim predsjedničkim izborima 1932. Ubijen u koncentracijskom logoru Buchenwald.

¹¹¹ FELLER, *Hitler und die Zukunft*, 65.

Slika 4. Prva stranica Fellerovog rukopisnog fragmenta „Rusija“, sredina 1930-ih.

žavno kapitalistička”, „imperijalistička Rusija”, a Staljin osoba koja diktatorski vlada Rusijom „u fašistički antimarksističkoj maniri”.

U svojim paralelama između Hitlerove Njemačke i Sovjetskoga Saveza Feller ide do toga da prilično radikalno kao jedan od mogućih strateških smjerova prevladavanja unutrašnjih proturječnosti u Hitlerovu pokretu čak vidi u približavanju nacionalsocijalističke Njemačke SSSR-u i zamjeni „privatnog kapitalizma” državnim:

„(...) morao bi ići dalje i napredovati od antikapitalističkih točaka svojega programa, od dijeljenja dobiti, podržavljenja trustova itd. do državnog kapitalizma, gledajući prijeko na Rusiju i učeći od Rusije. Državni bi kapitalizam bio spas za Hitlera.”¹¹²

U tom smislu gotovo nevjerojatno zvuče dijelovi članka objavljenog u svibnju 1933. u službenom NSDAP-ovskom glasilu sjeverne Njemačke koje Feller citira kao potencijalni znak početka razmišljanja nekih nacionalsocijalističkih krugova u tom smjeru:

„Konačno uništenje Njemačke može se izbjeći samo ako se ozbilji socijalna revolucija i napusti stajalište o bilo kakvom zbližavanju sa zapadnim silama. Moramo prekinuti sve robovske lance interesa koji nas vežu za Rim i židovstvo. Podruštvljenjem zemlje i sredstava za proizvodnju naš će narod postati nacija koja će, u savezu s mladom, nacional-socijalističkom Rusijom, u sljedećem ratu za neovisnost zadati koban udarac lijenom Zapadu.”¹¹³

„Fašizam, komunizam i obitelj”

U jednom od spomenutih poglavlja dodanih u drugom izdanju svoje studije Feller se upušta i u razlaganje po njemu esencijalnih karakteristika fašizma i komunizma, kao i njihova zajedničkoga odiuma spram parlamentarne demokracije. Prema njemu, zajednički nazivnik svih fašističkih pokreta jest određena pseudofilozofska ideja („uvjerenje”), koju Feller naziva „naukom o junaku”. „Junak” je mistična, arhetipska figura iz organicističkih vizija njemačkoga predromantizma i romantizma („kult genija”, „kult heroja”), koja zahvaljujući svojoj jedinstvenosti i izuzetnosti utjelovljuje sve osobine „naroda”, osluškuje njegovo/svoje bilo i provodi njegovu volju. Za razliku od parlamentarističkoga partikularizma, koji ne može zadovoljiti interese „naroda” kao totaliteta, „junak” je autentični ‘zastupnik’ i tumač volje čitavoga „naroda”, pa tako za njega

¹¹² Isto, 59.

¹¹³ Wartenburg: *Das Völkisches Wochenblatt Norddeutschlands*, br. 5, 10. 5. 1933., prema: Isto, 60.

„(...) nema prepreka, nema propisa, nema ustava – ničega što bi ga moglo obvezivati. Budući da on nikada ne može doći u sukob s narodom zahvaljujući satkanosti svoje duše, on stoga nije samo njegov najbolji zastupnik nego je i potpuno neodgovoran za svoje postupke; budući da je sve zakone i ustave stvorio narod, narod ih, tj. junak, u svakom trenutku može opozvati i zami-jeniti novima. Iz toga kao logičan zaključak proizlazi zahtjev za diktaturom junaka.”¹¹⁴

S obzirom na to da različiti narodi imaju različite skupove osobina, tako postoje i različiti „fašizmi”, koji mogu biti i u međusobnom sukobu. Upravo zbog toga za Felleru, za razliku od „internacionalnog komunizma”, ne postoji takvo što kao što je „međunarodni fašizam”.¹¹⁵

Za razliku od fašizma, „koji želi zami-jeniti narodno zastupstvo jednim čovjekom, vođom”, komunizam ima viziju aktivnoga narodnog odlučivanja, oličenu u sovjetima za razliku od otuđenoga parlamentarnog sustava pred-stavničke demokracije. Fašizam tako za Felleru predstavlja najradikalniju „bonapartističku konzekvencu individualizma”, dok komunizam zagovara „kolektivni čin”. No, paradoksalno, „fašizam misli da je individualistički jer vođu dovodi do najvišeg razvoja njegove individualnosti”, podčinjavajući sve ljude „vođi” i pretvarajući narod u „psihološku masu” kojom upravlja vođa. S druge strane, komunizam „zahtijeva kolektivno djelovanje, ali bez vođe, kroz kooperaciju slobodnomislećih i odlučnih članova skupine bez vođe”¹¹⁶. Naravno, Feller pravi jasnu distinkciju između komunizma u „teorijskom smislu” i „prakse” u sovjetskoj Rusiji, koju, kao što smo vidjeli, ne smatra ni-malo komunističkom.

Najizrazitiji primjer psihoanalitičkoga pristupa u ovoj svojoj ‘fenomeno-logiji’ nacizma (i donekle „komunizma”) Feller demonstrira u svojem razla-ganju psiholoških uzroka „okretanja” nacizmu u Njemačkoj, i komunizmu, u teorijskom smislu, u Rusiji. Prema gotovo klasičnom psihoanalitičkom eksplanatornom obrascu, Feller korijene tih tipova „oblikovanja masa” i nji-hovih ‘izbora’ vidi u „dječjoj sobi”. S obzirom na to da se jezgra Hitlerova pokreta nalazi u malograđanskim i sitnoburžoaskim slojevima, u kojima je uloga patrijarhalnoga ideala obitelji s fiksiranim ulogama (otac, majka, djeca) još uvijek jaka, takvi slojevi proizvode nesamostalne individue koje osjećaju potrebu za pripadanjem velikoj i snažnoj masovnoj organizaciji, u kojoj kao „individuumi mase” u ličnost vođe projiciraju djetinje predodžbe o moćnom, zaštitničkom i autoritativnom ocu. Takve „potrebe” osobito dolaze do izražaja u kriznim vremenima kakva su stvorena recentnom ekonomskom krizom –

¹¹⁴ Isto, 69.

¹¹⁵ „Dok je komunizam internacionalan, budući da teži istim ciljevima u svim zemljama, fašizmu je u svim zemljama zajednička samo vjera u nauk o junaku, i ništa drugo, nikakav zajednički politički program, nikakvi zajednički ciljevi. Svaki junak, tj. svaki vođa fašističke stranke ima svoj neovisan program koji [je] sukladan mislima, osjećajima i trenutačnim in-teresima vlastita naroda.” Isto, 70.

¹¹⁶ Isto, 71-72.

„u bezizlaznoj situaciji u ljudima jača čežnja da se, kao u djetinjstvu na oca, sada oslone na jakog vođu”.¹¹⁷

Kod proleterskih pak obitelji, u kojima je zbog društvene patologije uznapredovao proces razgradnje obitelji i u kojima su klasični autoriteti poljuljani, djeca se moraju brže osamostaliti i početi zarađivati za život. U takvim socijalnim okolnostima „mladić ulazi u život s prijezirom prema autoritetima, bez potrebe za vodstvom na koje nikada nije bio navikao, s voljom za slobodu koju je kao dijete bolno podnosio i koju mu sada kao odrasloj osobi žele oduzeti”¹¹⁸ te tako razvija i gotovo instinktivnu sklonost komunizmu.

Pobjeda fašizma u Njemačkoj tako je u psihološkom smislu omogućena potrebom za „bježanjem u djetinjstvo” kod određenih slojeva stanovništva, koje je bezuvjetnim pokoravanjem vođi „snagom nesvjesne čežnje za ocem” dovelo i Hitlera na vlast:

„Vidimo da fašizam sa stajališta vođe znači najekstremniji individualizam, ali sa stajališta naroda infantilnost, vraćanje u prepubertetsko djetinjstvo. Istodobno vidimo da komunizam – ne njegova provedba, nego nagnuće masa k njemu – za psihološki preduvjet ima raspad obiteljskog života.”¹¹⁹

Uloga osobnosti u svjetskoj povijesti

Već u uvodnim poglavljima ove svoje studije, kroz kritiku „buržujskih” koncepcija o prirodi političkih događaja, Feller izlaže i svoje shvaćanje pokretačkih ‘mehanizama’ dinamike društvenoga razvoja i uloge istaknutih osobnosti u svjetskoj povijesti:

„Nerazumijevanje političkih događaja posljedica je uloge koja se pripisuje osobnosti političara. Čovjek misli da razumije političke odnose ako poznaje djelovanje, htijenje, mišljenje i osjećaje državnika. (...) Buržujski političari, novinari i laici ne mogu se osloboditi tog fiktivnog načina razmišljanja i stoga ne dopijevaju do pravog razumijevanja sadašnjosti i budućnosti.”¹²⁰

Za Felleru je sva povijesna dinamika uvjetovana suprotstavljenošću različitih interesa – klasnih, državnih, ekonomskih. „Neumoljivi ekonomski imperativi” proizvode „povijesne nužnosti” kojima istaknute ‘državničke’ osobnosti, iako je ponekad njihova osobna uloga vrlo važna, tek „pariraju” na određenoj ‘taktičkoj’ razini:

¹¹⁷ *Isto*, 74.

¹¹⁸ *Isto*.

¹¹⁹ *Isto*, 75.

¹²⁰ *Isto*, 3.

„Osobnost ne čini svjetsku povijest. Sve što se događa u životu odvija se prema neumoljivim ekonomskim imperativima. (...) Osoba vođe uvijek ima tek drugorazredno značenje. On utječe na pokret u pojedinačnostima.”¹²¹

Prema Felleru, istaknute povijesne osobnosti poput Lenjina, Hitlera ili Mussolinija utječu na određeni „tempo” događaja, njihovu specifičnu pojedinačnu dinamiku, ali na makrorazini opći smjer događaja određuju neumoljive „povijesne nužnosti”.

S druge strane, Fellerov pristup interpretaciji povijesnih događaja obilato se koristi dramatičnim retoričkim obratima, koji u stanovitom dijalektičkom „prožimanju suprotnosti,” uravnotežuju shvaćanje dinamike odnosa „povijesnih nužnosti,” i istaknutih osobnosti u svjetskoj povijesti:

„No ako su buržuiji u zabludi kad sve političke događaje prebacuje na osobni teren, današnji marksistički epigoni nisu ništa manje u krivu kad zanemaruju ulogu pojedinca.”¹²²

U tom smislu Feller, usprkos mišljenju „marksističkih epigona”, ipak dosta prostora daje elaboriranju komponenti ‘privlačnosti’ Hitlerove osobnosti za određene slojeve njemačkoga društva i njihovih ‘taktičkih’ posljedica na njemačku stvarnost.

Kapitalizam

Feller smatra da Hitler zbog svojih ‘filistarskih’ svjetonazorskih ograničenja ne razumije zakonitosti kapitalističkoga sustava, „unutarnju povezanost svih kapitalističkih poduzeća”, njegovu neosobnu prirodu i neumoljivu prisilu koju stvara spram „slobodne volje” kapitalista kao individua. Njegove pozicije i intencije tipično su „malograđanske” i, usprkos ‘retorici’, u suštini reformističke i nedovoljno radikalne:

„Hitler sanja o velikoj Njemačkoj u malim dimenzijama. O Velikoj Njemačkoj u malograđanskim obrtničkim razmjerima. Taj Hitler još ne zna da se kapitalizam može i srušiti, ali da se, dokle god je on živ, ne može zaustaviti. On još ne zna da kapitalizam, nalik poplavi, ide sve dalje na svom putu, rušeći sve pred sobom, iskonskom silinom, te da nema brane koja će ga zaustaviti dokle god on postoji. S kapitalizmom nema nagodbe: ili mu se morate pokoravati ili ga srušiti.”¹²³

Pojmovi „naroda”, „nacije” i „narodnog jedinstva” koji se tako često upotrebljavaju u nacionalsocijalističkom vokabularu za Felleru su pri tadašnjem stupnju razvoja „tehničkog kapitalizma” izgubili bilo kakvo supstancijalno

¹²¹ Isto, 16.

¹²² Isto.

¹²³ Isto, 54.

značenje. Kapitalizam ih je „razorio” i sveo samo na „fikcije” i „mrtve iluzije” iz malograđanske uobrazilje. „Narodi” za Felleru postoje samo „u poetičkom slikarskom smislu”, dok zapravo funkcioniraju samo kao „interesne skupine” u borbi konkurentskih kapitalističkih skupina, a „svjetska povijest” odvija se u tadašnjem trenutku u srazu fronti „međunarodnog kapitalizma” i „međunarodnog proletarijata”.

Neovisno o Hitlerovim opcijama za opstanak na vlasti i njegovu doprinosu izbijanju budućega rata, Feller smatra da „cijeli svijet” usprkos svim „operetnim” političkim mirotvornim inicijativama nezadrživo kreće prema ratnom stanju jer:

„Kapitalizam neizbježno vodi u rat i bilo bi poprilično svejedno hoće li Hitler gurnuti Europu na taj put ili ne.”¹²⁴

Zwischen

Mnoge Fellerove teze danas nam se mogu učiniti relativno konvencionalnim i samorazumljivim, gotovo kao svojevrsan odjek već verificiranih spoznaja do kojih je došla znanstvena humanistika tijekom desetljeća bavljenja fenomenom propasti Weimarske Republike i nacističkoga dolaska na vlast. No, upravo zbog toga ne bi trebalo smetnuti s uma trenutak u kojima ih je Feller u svojoj pamfletističkoj i stilski markantnoj maniri fiksirao u ovoj svojoj studiji. Uz nesumnjive stilske-estetske kvalitete kao primjer jednoga tipa onodobnoga (psiho)političkog diskursa, vrijednost ove studije u kulturno-historijskom smislu prije svega je u njezinoj „reakcijskoj spontanosti” u odnosu na događaje koje analizira i komparativističkoj utemeljenosti na osobnim iskustvenim uvidima. Nije naodmet notirati i Fellerovu intelektualnu oštrinu, dobru upućenost u njemačke prilike i psihosocijalnu stratifikaciju međuratnoga njemačkog društva, kao i originalnost pojedinih njegovih teza. K tome, iz vizure suvremene historiografije nemoguće je zaobići i činjenicu relativne nepoznatosti i ‘nepročitanosti’ ove studije u hrvatskom i regionalnom kontekstu, čije ‘otkrivanje’ svakako pridonosi nijansiranijem pogledu na vrijeme kojim se bavi i dubljem uvidu u biografiju jednoga skrajnutog hrvatskog intelektualca s ‘europskim’ referencama.

Detaljnija analiza ove studije iz perspektive povijesti ideja rekonstruirala bi sasvim sigurno intrigantnu i kompleksnu mrežu Fellerovih inspiracija, intelektualnih aproprijacija i mogućih idejnih poveznica. Ostavljajući takvu detaljniju analizu za neku buduću priliku, spomenut ćemo samo očigledne poveznice s marksističkim i psihoanalitičkim pristupom i Le Bonovom „psihologijom gomile”. Detektirat ćemo kod Felleru i daleke odjeke Malapartove *Tehnike državnog udara*, fragmente sličnoga rezoniranja kao i kod Trockog,

¹²⁴ Isto, 52.

Cilige ili Krleže, no, možda bi najzanimljivija i najproduktivnija analogija kojom bi se vrijedilo pozabaviti bila ona s frejdomarksizom njegova wilmersdorfskoga kvartovskog 'susjeda' Wilhelma Reicha, posebno u nekim poglavljima njegove svjetski poznate *Masovne psihologije fašizma*, objavljene u rujnu 1933., gotovo šest mjeseci nakon prvoga izdanja Fellerove knjige o Hitleru.

Uza sve opisano, Feller u svojem tekstu na određeni način kristalizira i jedno karakteristično intelektualno-političko *zwischen* iskustvo prisutno na dijelu tadašnje 'ljevice'. Iskustvo 'stiješnjenosti' između nadolazećega nacističkog mraka i vidne razočaranosti surovom stvarnošću sovjetske Rusije i od Kominterne vođenog komunističkog pokreta, prema čijim su utopijskim idealima gajili sklonosti po svojim najdubljim intimnim nagnućima. Iskustvo među čije bi protagoniste, da ostanemo samo pri 'našima', svakako mogli ubrojiti ličnosti poput Ante Cilige i Miroslava Krleže, a vjerojatno i mnoge druge komuniste manje 'sretnih' povijesnih sudbina poput Đuke Cvijića ili pak Živojina Pavlovića.

Arhivski izvori

Arhiv Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, nacional Miroslava Feller.

HR-DAZG-109-I. MRG: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 109, I. muška realna gimnazija u Zagrebu.

HR-DAZG-121-DUŠV: Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, fond 121, Državna učiteljska škola s vježbaonicom.

HR-HDA-1561-SDS RSUP SRH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1561, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske.

Ostavština Miroslava Feller (u posjedu Ozrena Feller)¹²⁵

Životopis Miroslava Feller (strojopis, sredina 1950-ih).

„Psihologija antisemitizma” (neobjavljena studija, strojopis datiran s „januar 1939.”).

„Fašizam i Treća Internacionala” (rukopisni fragment datiran „u Zürichu u maju 1935.”).

„Rusija” (nedatirani rukopisni fragment nastao u 1930-ima).

Dopis Miroslava Feller Državnom sekretarijatu FNRJ za unutrašnje poslove od 17. listopada 1953.

¹²⁵ Ostavština Miroslava Feller nalazi se u arhivski nesređenom obliku u posjedu autorova unuka Ozrena Feller, akademskoga kipara i likovnoga pedagoga. Dijelovi ostavštine privremeno su ustupljeni autoru ovoga rada u svrhu rada na intelektualnoj biografiji Miroslava Feller. Prema želji obitelji, nakon završetka rada na spomenutoj biografiji ostavština će biti predana i pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu, oko čega su uspostavljeni i inicijalni kontakti s nadležnom službom Arhiva.

Monografije

FELLER, F. M. *Antisemitismus*. Berlin: Verlag des Archivs für angewandte Psychologie, 1931.

FELLER, F. M. *Das Unbehagen in der Zivilisation*. Bern: Verlag A. Francke A.-G., 1932.

FELLER, F. M. *Gesammelte Schriften zur Einführung der Psychoanalyse in die Werbepraxis*. Berlin: Verlag des Archivs für angewandte Psychologie, 1931.

FELLER, F. M. *Hitler*. Wien: Im Selbstverlage des Autors, 1933.

FELLER, F. M. *Hitler und die Zukunft*. Wien: Im Selbstverlage des Autors, 1933.

FELLER, Miroslav. *Psihodinamika reklame*, Zagreb: Naklada Breza, 2021.

FELLER, F. M. *Psychodynamik des primitiven Denkens*. Leipzig; Wien: Franz Deuticke, 1933.

FELLER, F. M. *Psycho-dynamik der Reklame*. Bern: Verlag A. Francke A.-G., 1932.

GODOVSKY, Miroslav Evgenijić. *Vapaji za nadčovjekom*. Bjelovar: Lav. Weiss naslj. Filip Lipšić i drug, 1920.

Periodika i brošure

ANTARI. „Psychoanalyse vom Kurfürstendamm”. *Seidels Reklame* (1930), br. 5. <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=srk&datum=1930&pos=295&size=45>.

Jugoslavenski informator / L'informateur Yugoslave / Der jugoslavische Informator (1922).

L'Année psychologique 36 (1935).

„Le Vampire”. *La Révolution surréaliste* (1925), br. 5. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5845102r?rk=150215;2>.

MICIĆ, Ljubomir. „Pesnik u ludnici”. *Zenit* 5 (1925), br. 36. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_51F1A0D8D270362F7578CCF4F0A-3689E-1925-B036.

Reklama, siječanj-travanj 1929.

„Vampir”. *Svedočanstva* (1925), br. 6. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_3A100B10309E55F4FC33BE655BF9B027-1925-01-B006.

Visit Crimea, Inturist (1931). https://archive.org/details/Crimea_201303/mode/2up?view=theater.

Werbeberater: Zeitschrift für Werbepsychologie (1930).

Literatura

- CILIGA, Ante. *U zemlji velike laži*. Zagreb: Ceres, 2007.
- ČOLAKOVIĆ, Rodoljub. *Kazivanje o jednom pokoljenju*, knj.1-2. Zagreb; Sarajevo: Naprijed; Svjetlost, 1968.
- DAVID-FOX, Michael. *Showcasing the Great Experiment: Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921-1941*. New York: Oxford University Press, 2012.
- EVANS, Richard J. *The Coming of the Third Reich*. Penguin Books, 2003.
- FATOVIĆ-FERENČIĆ, Stella; FERBER BOGDAN, Jasenka. *Što je Elsa-fluid? To se zna: Eugen Viktor Feller – ljekarnik i investitor*. Donja Stubica: Salvus d.o.o., 2022.
- FUECHTNER, Veronika. *Berlin Psychoanalytic: Psychoanalysis and Culture in Weimar Republic Germany and Beyond*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2011.
- GIDE, André. *Povratak iz SSSR-a i drugi politički članci*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1980.
- GOEBBELS, Joseph. *Tagebücher 1924-1945*. München – Zürich: Piper Verlag, 1999.
- GROYS, Boris. *Komunistički postskriptum*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2023.
- HOBBSAWM, Eric. *Zanimljiva vremena: život kroz dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Disput, 2009.
- ILLIES, Florian. *Ljubav u doba mržnje*. Zaprešić: Fraktura, 2024.
- KÄSTNER, Erich. *Fabian: pripovijest o moralistu*. Zagreb: Naprijed, 1986.
- KOESTLER, Arthur. *Pomračenje o podne*. Zagreb: Globus Media d.o.o., 2004.
- KOESTLER, Arthur. *The Invisible Writing*. New York: The Macmillan Company, 1954.
- KRLEŽA, Miroslav. *Dnevnik 1933-1942*. Sarajevo; Zagreb: Oslobođenje; Mladost, 1977.
- MAGAŠ, Lovorka. „Reklamni zavod Imago i komercijalni grafički dizajn u Hrvatskoj 1920-ih”. *Peristil* 51 (2008): 99-118.
- MALAPARTE, Curzio. *Tehnika državnog udara*. Zagreb: Croatiaknjiga, 2001.
- MATAN, Branko. „Feller, Miroslav (Fritz)”. U: *Hrvatski biografski leksikon* (mrežno izdanje), Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”. Pristup ostvaren 29. 11. 2016. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=5886>.
- OČAK, Ivan. *Braća Cvijići*. Zagreb: Spektar; Globus, 1982.
- OČAK, Ivan. *Krleža – Partija*. Zagreb: Spektar, 1982.
- OSOKINA, Elena. *Stalin's Quest for Gold*. Ithaca – London: Cornell University Press, 2021.

POSAVAC, Zlatko. „Umjetnost i psihoanaliza”. *Republika XXXIII* (1977), br. 1-2: 1-17.

REICH, Wilhelm. *Masovna psihologija fašizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo, 1999.

RIKLIN, Mihail. *Komunizam kao religija*. Zaprešić: Fraktura, 2010.

SERVICE, Robert. *Povijest suvremene Rusije: od carizma do 21. stoljeća*. Zagreb: Sandorf, 2014.

SOLŽENJICIN, Aleksandar. *Arhipelag Gulag: 1918-1956*. Beograd: Rad, 1988.

SUBOTIĆ, Irena; GOLUBOVIĆ, Vidosava. *Zenit 1921-1926*. Beograd; Zagreb: Narodna biblioteka Srbije; Institut za književnost i umetnost; SKD Prosvjeta, 2008.

ŠINTIĆ, Josip. „Osamdeset i pet godina stručnog unapređivanja oglašavanja u Hrvatskoj”. *Suvremena trgovina* 38 (2013), br. 4: 64-68.

ŠINTIĆ, Josip. „Povijest hrvatskog oglašivačkog udruživanja i periodičke publicistike”. U: *Umjetnost uvjeravanja: oglašavanje u Hrvatskoj 1835-2005*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt; Hrvatski oglasni zbor, 2006, 28-47.

ŠTUKA, Tomislav. „Uvod u Feller”. U: Miroslav Feller, *Psihodinamika reklame*. Zagreb: Naklada Breza, 2022, 227-239.

VASIĆ, Dragiša. *Utisci iz Rusije*. Beograd: Biblioteka „Život i rad”; Štamparija „Mlada Srbija”, 1928.

ŽEŽELJ, Mirko. *Veliki Tin*. Zagreb: Znanje, 1976.

ŽUBRINIĆ, Darko. *Hrvatski velikan Vilim (William) Feller*. Vinkovci: Privlačica, 2022.

ŽUNEC, Ozren. *Gutaljinščik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Hrvatsko katoličko sveučilište, 2023.

SUMMARY

Miroslav Feller 1933 – Between Nazism and Stalinism

The paper discusses a specific segment of the biography of Miroslav (Fritz) Feller (1901-1961), advertising expert, poet, publicist, former medical student from Zagreb and son of pharmaceutical industrialist Eugen Viktor Feller. During his years in Berlin between 1929 and 1932, which were characterized by the approaching end of the Weimar 'civilization', he attempted to establish himself in the advertising and intellectual circles of Weimar Germany by founding the Institute for Applied Psychology, publishing the magazine *Werbeberater: Zeitschrift für Werbepsychologie* and popularizing the application of psychoanalytic concepts in advertising theory and practice. Following this, Feller visited the USSR in October 1932, thus joining a large group of European intellectuals charmed by utopian vision of the "first socialist state". Returning from the Soviet Union in February 1933, Feller settled in Vienna, a city in which he had already lived in between 1922 and 1924 and in which he was influenced by psychoanalytic ideas. In the 1920s he collaborated on the left-wing paper *Der Abend* and found himself in the Comintern's Balkan Federation circles while participating in the activities of the anarchist groups of the former metropolis of the imploded Habsburg state, from whose periphery he himself came. Encouraged by the increasingly severe Nazi regime in Germany, Feller publishes the book "Hitler und die Zukunft" in Vienna, in March of 1933. Feller writes this critical study of Hitler's rise to power and the capture of the German proletarian masses in the manner of an excellent (psycho) political analyst of the German and European reality of the time. Based on his personal insights, he compares this with the Soviet actuality. Although written from a "left" perspective, the study criticizes both the Soviet regime and the KPD's Comintern-aligned policies, arguing that these failed to advance German workers' interests and inadvertently aided the Nazis' rise to power. In his study, Feller draws attention to a specific intellectual-political "zwischen" experience present in that part of the "left" at that time, the experience of being trapped between the imminent Nazi darkness and disillusionment with the reality of Soviet Russia.

Keywords: Miroslav Feller; Adolf Hitler; Soviet Union; Nazism; Stalinism; Miroslav Krleža; „Hitler and the Future“